

631.6

**ҲОЛАТИ ЁМОНЛАШИБ ҚИШЛОҚ
ҲЎЖАЛИК ОБОРОТИДАН ЧИҚИБ
КЕТГАН БЎЗ ЕРЛАРДАН
ФОЙДАЛАНИШ**

У-74

Ж.З.Усмонов

У-74

Жанас қил 631.6:711.42

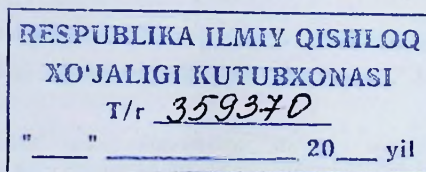
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ

«ЎЗДАВЕРЛОЙИҲА» ДАВЛАТ ИЛМИЙ-ЛОЙИҲАЛАШ ИНСТИТУТИ

УСМОНОВ ЖАСУР ЗИЁДИЛЛАЕВИЧ

**ҲОЛАТИ ЁМОНЛАШИБ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК
ОБОРОТИДАН ЧИҚИБ КЕТГАН БЎЗ ЕРЛАРДАН
ФОЙДАЛАНИШ
(Қашқадарё вилояти мисолида)**

МОНОГРАФИЯ

“Lesson Press”
Тошкент-2023

Усмонов Ж.З.

Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган бўз ерлардан фойдаланиш (Қашқадарё вилояти мисолида) / Монография. Ж.З.Усмонов. Тошкент, "Lesson Press" нашриёти, 2023 й. – 110 б.

Ушбу монография Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси, «Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5742-сон Фармони билан белгиланган «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш» номили концессияси ва 2019 йил 23 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5853-сон Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 24 февралдаги «Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПК-5006-сон қарорининг ижроси юзасидан тайёрланган.

Монографияда қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган бўз ерлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида ер тузиш лойиҳалари асосида бўз ерларини қайта оборотга киритиш ҳамда ер тузиш ва лойиҳалаш ишларида автоторм (ер ости сувлари сатҳи >3 м) тупроқлар тарқалган шaroитда қишлоқ хўжалиги оборотидан чиққан мураккаб контурли ер майдонларни яхшилаш асосида ресурс тежаскор технологияларни жорий қилиш орқали юқори самара олиш мумкинлиги бўйича бир қанча тавсиялар берилган.

Монография қишлоқ хўжалиги, ер тузиш, кадастр ва ер мониторингини, тупроқчинослик, мелiorация соҳалари мутахассислари ҳамда, Олий таълим муассасаларининг бакалавр, магистр ҳамда илмий излашувчилар учун мўлжалланган.

Тақризчилар:

Давронов О.Ў. Қишлоқ хўжалиги фанлари фалсафа доктори (PhD)

Илматов Б.Н. Қишлоқ хўжалиги фанлари фалсафа доктори (PhD)

Масъуд муҳаррир

Паринев Г.Т. Биология фанлари доктори, катта илмий ходим

«Ўздавсерлойнҳа» давлат илмий-лойиҳалаш институти Илмий-техник кенгашининг 2022 йил 21 ноябрдаги 52-сон баённомаси билан тасдиқланган.

ISBN 978-9943-9034-2-5

© Ж.З.Усмонов, 2023

© "Lesson Press" нашриёти, 2023

КИРИШ

Дунё ер фонди 13,2 млрд. гектарни ташкил этиб, шундан 1,6 млрд. гектари (12,0%) қишлоқ хўжалиги экинлари етиштириш учун қулай ерлар ҳисобланади¹. 2019 йил ҳолатига 57 млн. гектар (0,43%) суғориладиган ерлар фойдаланишдан чиққан бўлиб, қишлоқ хўжалигига ярқли ерларнинг микдори ва сифати турли-туман табиий ҳамда антропоген таъсирлар оқибатида камайган. Шу сабабли, дунёнинг турли минтақаларида ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ерлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Дунёда ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган бўз ерлардан фойдаланиш каби устувор йўналишларда илмий-амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу борада, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган экин ерларида табиий ва антропоген таъсирлар туфайли вужудга келаётган салбий ҳолатларни аниқлаш, уларни тиклаш ва ишлаб чиқариш қобилиятини оширишга қаратилган илмий-тадқиқот ишларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Республикамызда ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ерлардан оқилона ва самарали фойдаланишга қаратилган кенг миқёсли чора-тадбирлар амалга оширилиб, муайян натижаларга эришилмоқда. Хусусан, 2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида «... янги ва фойдаланишдан чиққан 464 минг гектар майдонни ўзлаштириш, илм-фан ва инновацияга асосланган агрохизматлар кўрсатиш тизимини такомиллаштириш, агросаноат корхоналарини хомашё билан таъминлаш ва ишлаб чиқариш ҳажмини 1,5 баравар ошириш» муҳим стратегик вазифалар сифатида белгилаб берилган². Шунинг учун ҳам республикадаги табиий-антропоген омиллар таъсирида ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиққан бўз ерларни мажмуали ер тузиш лойиҳалари асосида ишлаб чиқаришга киритиш, улардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5742-сон Фармони

¹ FAO. 2011. The state of the world's land and water resources for food and agriculture (SOLAW) – Managing systems at risk. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome and Earthscan, London. <https://doi.org/10.1016/j.ch7654n1>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026 йилларга мўлжалланган янги ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармони. 2022 йил 28 январь.

билан белгиланган «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш» номли концепцияси ва 2019 йил 23 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5853 сон Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 24 февралдаги «Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-5006-сон Қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу монография муайян даражада хизмат қилади.

I БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ОБОРОТИДАН ЧИҚИБ КЕТГАН ЭКИН ЕРЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1-§. Сугориладиган ерларни қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетиш сабаблари ва уларнинг илмий ечимлари ҳусусида

Ер шарни куруқлик майдони 13,2 млрд. гектарни ташкил этиб, ҳозирги кунда унинг 12 фоизи (1,6 млрд. га) қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришда фойдаланилади³. Уларнинг миқдори ва сифати турли-туман табиий ҳамда антропоген таъсирлар оқибатида йилдан йилга камайиб кетмоқда. Шундай экан, глобал озиқ-овқат муаммосини ҳал қилиш ва қишлоқ хўжалигида фойдаланиш учун чекланган ер майдонларининг самарадорлигини ошириш, келажакда албатта интенсив йўللари қўллаш ва бунинг учун фаол инвестициялар киритиш, тупроқлар унумдорлигини сақлаш ва ошириш, умуман ерларнинг ресурс сифатидаги функцияларини янада кучайтириш имкониятларини яратадиган тизимини шакллантириш билан бевосита боғлиқдир.

Республикамызда ер ресурсларидан, ҳусусан қишлоқ хўжалиги ерларидан оқилона ва самарали фойдаланиш, ер муносабатларини тартибга солиш, ер тузиш ва ер мониторингини тўғри ташкил этиш, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириб бориш, шунингдек, ер ресурсларини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, улардан, айниқса, аграр соҳада тўғри ва мақсадли фойдаланишни таъминлайдиган ягона, замонавий тизим яратиш ва уни доимо такомиллаштириб бориш иқтисодиёт тараққиётини белгиловчи энг устувор аҳамиятли вазифалардан биридир.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш бўйича кўплаб ишлар қилинди, ҳусусан қишлоқ хўжалигида бозорни кенг жорий этиш, ишлаб чиқарувчи субъектлар ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш, соҳага инвестицияларни жалб этиш, ресурс тежайдиган технологияларни жорий этиш ишлари амалга оширилмоқда [М.И.Рузметов ва бош., 2021; - №3. 35-37-б.].

Аҳоли томонидан турмуш кечириш учун ва қишлоқ хўжалигида фойдаланиш мақсадларида янги ерларни ўзлаштириш

³ FAO. 2011. The state of the world's land and water resources for food and agriculture (SOLAW) – Managing systems at risk. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome and Earthscan, London. <https://doi.org/10.4060/cb7654en>

билан бирга ерларнинг мелиоратив ҳолатини бузилиши, эрозия, қурғоқчилик, шўрланишнинг кучайиши ва ер ости сувларининг таъсири, саноат ва транспорт қурилишлари, фойдали қазилмаларнинг очиқ тарзда ўзлаштирилиши натижасида қишлоқ хўжалиги ерларининг оборотидан чиқиб кетиши жадаллашиб бормоқда. Шунинг учун ер фондининг, шу жумладан, республикамиз ер фондининг асосий муаммоси-қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишни тартибга солишдан иборат бўлмоқда. [35; 25-26-б.].

Қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишни яхшилаш учун биринчидан, мелиоратив ҳолати яхшиланиб унумдорлик даражаси сақланган ва кўтарилган ерлар ҳолатининг ёмонлашишига йўл қўймасдан, уни янада ошириш, иккинчидан, мелиоратив ҳолати ёмон суғориладиган ерлар унумдорлигини қайта тиклаш ва ошириш чораларини кўриш лозим бўлади [18; 10-16-б.].

Сўнгги йилларда қишлоқ хўжалиги ерларидан мақсадли ва самарали фойдаланмаслик, уларни тармоқ ичида ва тармоқлараро тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг самарасизлиги, ерларни ноқишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун иқтисодий, технологик ва экологик асосланмасдан ажратилиши ва энг ачинарлиси суғориладиган тупроқлар унумдорлигининг пасайиб кетиши ҳолатлари кузатилади. «Айниқса ... ер майдонларини оптималлаштиришдаги камчиликлар, айрим фермер хўжаликлари етарлича айланма маблағлар, зарур техника ва бошқа моддий-техника ресурсларига эга эмасликлари қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлигига, шартнома мажбуриятларини бажарилишига ва фермер хўжаликларининг рентабеллигига салбий таъсир кўрсатмоқда»⁴.

Республикамизда сўнгги 31 йил ичида қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларни ноқишлоқ хўжалиги мақсадлари учун, ажратилиши ҳамда яйлов ерларининг бир қисмини ўрмон фонди ерлари тоифасига ўтказилиши ва бошқа тоифа ерларининг ошиши ҳисобига қишлоқ хўжалиги корхона, муассаса ва ташкилотларининг ер майдонлари 2021 йил 1 январь ҳолатига 1990 йилга нисбатан 9110,7 минг гектарга камайган⁵.

Расмий маълумотларга қараганда, 2021 йил 1 январь ҳолати бўйича қишлоқ хўжалиги мақсадларига мўлжалланган ерлар майдони 24057,1 минг гектарни, яъни республика умумий ер майдонининг 53,6% ини ташкил этади⁶. Ушбу майдондан қишлоқ хўжалиги ер турларининг майдони 19450,6 минг гектарни (80,8%), суғориладиган ерлар 3893,8 минг гектарни (16,2%), суғориладиган экин ерларининг майдони 3231,9 минг гектарни (13,4%)ни ташкил этади.

Шуни қайд қилиш зарурки, ҳукумат томонидан қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, уларга ажратилган ер майдонларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, жумладан ер-аграр ислохотлар муваффақиятини таъминлаш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирларга қарамасдан қишлоқ хўжалиги ерларини, хусусан суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиши, улар майдонларини камайиши кузатилади.

Қишлоқ хўжалиги ер майдонларини камайиши турли сабаблар билан юз беради. Бундай сабабларнинг асосийларидан бири, бу турли ноқишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ер майдонларини, жумладан, қишлоқ хўжалиги ерларини ажратишдир. Тўғри, иқтисодиёт тармоқлари учун ер ажратиш ҳар қандай жамиятдаги қонуний жараёндир, аҳоли сонини тезкорлик билан ўсиб бориши уни ер майдонларига бўлган талабини оширади.

Ер ажратиш миқдорлари, уларни мамлакат ҳудудида жойлашуви кўпинча меҳнат ресурсларини ривожланиш географияси ва даражасини белгилайдиган объектив жараён сифатида қаралади. Аммо, бу ҳолатга иккинчи томондан назар солинадиган бўлса бундай масъулиятли жараёнда баъзи бир камчиликлар ва хатоликлар мавжудлиги намоён бўлади. Жумладан, баъзи ҳолатларда ноқишлоқ хўжалиги мақсадлари учун асоссиз равишда қишлоқ хўжалигининг энг қимматли, суғориладиган экин майдонлари ажратилади ёки бошқа бир ҳолатларда ажратилаётган қишлоқ хўжалиги ер майдонларининг миқдорлари асосланмасдан ортиқча ажратилади.

Бундан ташқари, ерни умумдават, умумхалқ мулкчилиги шароитида бундай қимматли қишлоқ хўжалиги ерларига бўлган муносабат ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди. Шу сабабли ҳам ер ажратиш жараёнига жуда эҳтиёткорлик билан ёндошиш, ерлардан фойдаланишни ташкил этишда қишлоқ хўжалигининг

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 14 январдаги Вазирлар Маҳкамасининг Мамлакатимизни 2016 йилдаги иқтисодий – иқтисодий ривожлантириш асосий йўналишлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи газетаси - Тошкент, 2017 й. 16 январь.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Ер фонди / Статистик тўплам - Тошкент. Давергеодекастра, 2021. - 13 б.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Ер ресурсларининг ҳолати бўйича миллий ҳисобот. - Тошкент. Давергеодекастра, 2021. - 35 б.

устуворлигини доимо эсда сақлаган ҳолда уни амалга ошириш зарур. Бу қоида биринчи навбатда, суғориладиган экин ерларига тегишли бўлиб, унинг майдонларини мумкин қадар қишлоқ хўжалиги учун сақлаб қолиш қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришни таъминлашда катта роль ўйнайди. Аммо, шунга қарамасдан, йиллар давомида бундай ерларни ноқишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ажратиш ишлари амалга ошириб келинган.

Бундай жараёнлар бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Хусусан, [А.Р.Бабажанов ва бош., 2020; - махсус сон, 122-124-б.] кейинги йилларда қишлоқ аҳолиси турмуш фаровонлигини ошириш мақсадларида замонавий уй-жойлар барпо этиш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш мақсадларида, ҳар йили ўртача 2,6-2,7 минг гектар экин ерларини ажратишга йўл қўйилган [12; 5-10-б, 22; 46-49-б, 30; 103-б.].

Тадбиркорликни ривожлантириш – бугунги куннинг муҳим масалаларидан бири, лекин ҳар томонлама асосланмаган ҳолда бундай катта майдонларни қишлоқ хўжалигидан чиқиб кетиши, бизнингча, унчалик тўғри эмас. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида ҳам суғориладиган экин майдонларидан тўғри фойдаланмаслик оқибатида уларни бошқа ер турларига ўтказилиши, ички хўжалик қурилишларига ажратилиши, суғориш сувини далаларга етиб бормаслиги, мелиоратив тармоқларни яхши ишламаслиги оқибатида ҳам суғориладиган экин ерларининг майдонлари камайиб кетмоқда (1-жадвал).

1-жадвал

Республика бўйича экин майдонларининг динамикаси

(минг га)

Ер тури	1990 йил	2001 йил	2011 йил	2021 йил	2021 йилда	
					1991 йилга нисбатан +,-	2001 йилга нисбатан +,-
Жами экин ерлари шундан:	4176,5	4056,2	4064,7	4022,9	-153,6	-33,3
-суғориладиган	3407,3	3309,4	3307,3	3252,1	-155,2	-57,3

1-жадвалдан яққол кўриш мумкинки, кейинги йиллар давомида экин ерларининг, айниқса суғориладиган экин майдонларининг камайиши кузатилади. Агарда ушбу давр ичида, яъни охириги 30 йил давомида экин майдонларининг камайиши 153,6 минг гектарни

ташқил этган бўлса, шундан 155,2 минг гектарини суғориладиган экин ерлари ташқил этган. Демак, ҳар йили республикамиз бўйича 5,1 минг гектар экин ерлари ва 5,2 минг гектар суғориладиган экин майдонларини қисқариши кузатилади.

Бу маълумотлар қишлоқ хўжалик ерларини, суғориладиган экин ерларини бошқа мақсадлар учун ажратилиши билан бир қаторда бошқа турли сабаблар билан экин ерларини камайиб кетаётганлигини ҳам кўрсатмоқда. Бундай ҳолатни ўрганиш шундан далолат берадики, экин майдонларини, жумладан, суғориладиган экин майдонларини қисқариб кетишига бу ерларда мевали боғлар ва узумзорларни яратиш, суғориш иншоотларини бузилиб кетганлиги оқибатида ёки ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан ёмонлашганлиги оқибатида экин ерларини бўз ерлар сирасига ўтказилганлиги ҳам ўзининг таъсирини ўтказган. Буни қуйидаги маълумотлардан ҳам аниқ кўриш мумкин (2-жадвал).

2-жадвал

Республика бўйича айрим ер турлари майдонларини ўзгариш динамикаси

(минг га).

Ер турлари	1990 йил	2001 йил	2011 йил	2021 йил	2021 йилда	
					1990 йилга нисбатан +, -	2001 йилга нисбатан +, -
Кўп йиллик дарахтзорлар	366,8	342,6	356,7	415,2	+48,4	+72,6
– жами	354,5	328,1	341,5	386,5	+32,0	+58,4
-суғориладиган						
Бўз ерлар	62,1	85,6	80,4	83,6	+21,5	-2,0
– жами	25,9	48,9	47,0	48,6	+22,7	-0,3
-суғориладиган						

2-жадвалда келтирилганидек, кейинги 30 йил ичида ҳақиқатан ҳам кўп йиллик дарахтзорлар, бўз ерлар майдонлари анчагина кўпайганлигини кузатиш мумкин.

Жумладан, 2021 йилга келиб республика бўйича кўп йиллик дарахтзорлар майдонлари 1990 йилга нисбатан 48,4 минг гектарга, суғориладигани эса 32,0 минг гектарга ошган (2-жадвал). Кўп йиллик дарахтзорлар майдонларини ошишининг аксарият қисми экин ерлари ҳисобига рўй берган. Бўз ерларининг майдонлари ҳам, суғориладиган бўз ерларининг майдонлари ҳам ушбу давр ичида

анчагина ошган. Бундай ошиш ҳам айнан экин ерлари ва суғориладиган экин ерлари ҳисобига юз берган.

А.Р.Бабажанов [21; 69-70-б.]нинг таъкидлашича, республика бўйича бундай катта миқдордаги бўз ерларни мавжуд бўлиши ҳамда йиллар давомида уни ўсиш суръатини кузатилиши экин майдонларидан фойдаланиш тизимида салбий ҳолатларни мавжуд бўлиши билан баҳоланади. Демак, бунда экин ерларини хусусан, суғориладиган экин ерларини айрим объектив ёки субъектив сабабларга кўра қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетиши ва бўз ерлар сирасига кириши кузатилади. Шундай экан, асоссиз ёки ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган суғориладиган экин майдонларини қўпайтириш йўллари аниқлаш, ушбу муаммони ҳал қилиш бугунги куннинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади.

Умуман, қишлоқ хўжалиги ерларидан, хусусан, суғориладиган экин майдонларидан фойдаланишни ташкил этишнинг мавжуд ҳолатини назарий жиҳатдан таҳлил ишлари шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги ерларини айниқса суғориладиган экин майдонларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетиб бўз ерларига айланишига ёки умуман фойдаланилмасдан ётадиган ёхуд бошқа ер тоифаларига ўтиб кетишига қуйидаги сабаблар асосий омил бўлади:

1. Қишлоқ хўжалиги ерларини, хусусан, суғориладиган экин ерларини ноқишлоқ хўжалик мақсадларига ажратиш. Ерларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, бунда қишлоқ хўжалиги ерларини ноқишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ажратиш қонуний жараёндир, сабаби аҳоли сонининг ўсиб бораётганлиги, улар талабларини ҳар томонлама ошиб кетаётганлиги булар учун, яъни иқтисодиёт тармоқлари ушбу талабларга мувофиқ ривожланиш учун доимий равишда ер ажратиш ишларини амалга ошириш заруриятини тўғдиради. Бу эса, ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги ер майдонларининг бир қисмини оборотдан чиқишига олиб келади. Бунда, албатта, ҳар доим юқоридаги мақсадлар учун қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган, унумдор бўлмаган, паст рентабелли ерларни ажратиш зарур.

2. Суғориш сувини кам бўлганлиги сабабли сув таъминотини етишмаслиги. Республикаимизнинг суғориладиган экин майдонларидаги қишлоқ хўжалик экинларининг аксарият қисми сув манбаларида трансегаравий сув манбаларида вужудга келган сув

билан суғорилади. Бироқ, кейинги йиллари ушбу сув манбаларидаги суғориш сувининг бирмунча камайганлиги кузатилмоқда. Бу ҳолат республика учун ажратилаётган сув ҳажмларини ҳам бирмунча қисқаришига олиб келди. Натижада, мавжуд суғориладиган ерларни сув таъминотида қатор муаммоларни вужудга келтирди. Бу ҳолатга қисман бўлсада барҳам бериш учун сув тежамкор технологияларни қишлоқ хўжалигига кенгроқ жорий этиш ва экинларни суғориш суви билан таъминотини яхшилаш учун ички имкониятларни қидириб топиш яхши самара беради.

3. Ички суғориш каналлари ва лоток тизимларини издан чиққанлиги оқибатида суғориладиган майдонларга сувни етиб бормаслиги, ўтган асрнинг 90-йилларида бошланган ва бугунги кунда ҳам давом этаётган ер-аграр ислохотлар натижасида олдинги йирик қишлоқ хўжалиги корхоналарини тарқатилиши ва улар ўрнига янги типдаги деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкил этилиши, сурункасига қайта ташкил этилиши ҳудудларда фаолият юритган суғориш каналлари ва улардаги турли гидротехник иншоотларни эгасиз қолдирди. Ўз вақтида бу ҳолатни олдини олиш мақсадида тузилган сув истеъмолчилари уюшмаси (СИУ) суғориш тизимларини самарали фаолият юритишида етарлича натижалар бермади. Бунинг оқибатида суғориш каналлари лотоклар ўз вақтида таъмирланмади, тозаланмади. Бу ҳолат уларни ишдан чиқишга бузилиб йўқ бўлиб кетишига олиб келди. Шу сабабли ҳам, битта Қашқадарё вилоятининг ўзида 54 011 гектар суғориладиган экин ерлари қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган [44; 46-49-б, 70; 601-606-б.]. Бундай ҳолатга барҳам бериш учун, энг аввало, фермер хўжаликларини барқарорлигини таъминлаш, маълум ҳудудлардаги суғориш тизимларини доимий уларга бириктириш ва доимий иш ҳолатда ушлаб туришни таъминлаш ҳамда бунинг учун давлат хусусий шериклик асосида зарурий инвестицияларни жорий этиш зарур.

4. Мелиоратив ҳолатининг ёмонлашиши оқибатида суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетиши. Маълумки, суғориладиган минтақаларда тарқалган қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишни ташкил этишда бундай майдонларнинг мелиоратив ҳолати муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ушбу ҳудудларда вужудга келтирилган коллектор-зовур тармоқларининг ишлаш фаолияти билан узвий боғлиқдир. Ушбу мавжуд коллектор-зовур тармоқларни ўз вақтида таъмирлаш улар

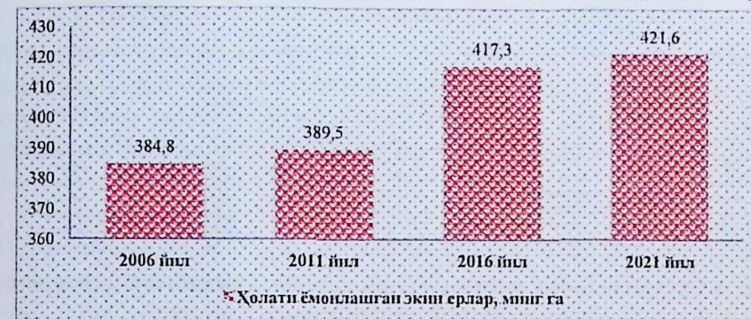
жойлашган ҳудуддаги суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг сизот сувлари сатҳини пасайишига, шўрланиш даражасини камайишига замин яратади. Бу эса, ўз навбатида, суғориладиган экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлигини оширади.

5. Тупроқ эрозияси. Суғориладиган минтақаларда тупроқ эрозияси ҳам ерлардан фойдаланишга ўзининг салбий таъсирини ўтказди. Тупроқ эрозияси иккита кўринишда намоён бўлади: шамол эрозияси (дефляция) ва сув эрозияси. Суғориладиган минтақаларнинг текислик ҳудудларида, шамол кучли эсадиган жойларда асосан шамол эрозияси юз беради. Ушбу минтақаларнинг кир-адирли, нотекис ҳудудларида асосан сув эрозияси кузатилади. Сурункасига эрозия жараёнлари кузатиладиган ҳудудларда ҳам эрозия натижасида суғориладиган экин ерлари қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетади. Бундай ҳолат юз бермаслиги учун эрозия хавфи мавжуд ҳудудларда махсус эрозияга қарши тадбирлар белгиланади ва ўтказилади.

Эрозияга қарши тадбирлар, одатда, тўртта турга бўлинади: ташкилий-хўжалик, агротехник, ўрмон-мелиоратив ва гидротехник тадбирлар. Ушбу тадбирларни комплекс тарзда қўллаш асосида ишлаб чиқилган ер тузиш лойиҳалари негизида ерлардан фойдаланишни ташкил этиш бундай ерларни қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишини олдини олади.

6. Ерлар унумдорлигини пасайиши. Ерлар унумдорлиги, аниқроғи, тупроқлар унумдорлиги қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлик кўрсаткичини белгилайдиган асосий омилдир. Тупроқ унумдорлигини ошириш экинлар ҳосилдорлигини ошишига асосий заминдир. Лекин кейинги 25-28 йил давомида махсус дастурлар асосида суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг, жумладан экин майдонларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича бажарилган катта ҳажмлардаги ишларга қарамасдан бундай ерларнинг унумдорлик кўрсаткичи Республика бўйича 54 балл атрофида қолмоқда⁷. Шундай экан, турли илғор технологиялар, агротехник тадбирларни қўллаш ёрдамида ёрдамида ерлар унумдорлигини ошириш, сув тежамкор технологияларни қўллаган ҳолда, шунингдек давлат хусусий шерикчилик асосида қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган экин ерлари майдонларини мумкин қадар кенгайтириш ва сифатини яхшилаш бугунги куннинг энг

долзарб масалаларидан бири бўлиб қолмоқда. Шунингдек, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва уни мунтазам ошириб бориш қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштиришни кўпайтиришнинг асосий омилдир. Тупроқ унумдорлигининг пасайиши, унинг экологисининг ёмонлашуви суғориладиган майдон бирлигига бошқа ресурслар сарфининг кўпайишига, олинаётган даромаднинг кескин камайишига олиб келади [О.Шерматов, 2019; -№4. 23-б.].

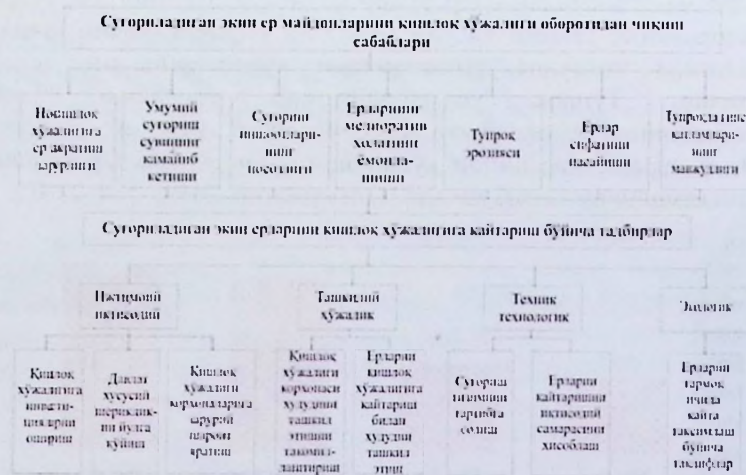

1-расм. Республика бўйича ҳолати ёмонлашган экин ер майдонлари ўзгариш динамикаси (2006-2021 йй.).

Юқоридаги диаграммадан кўринадики, Республика бўйича кейинги 15 йил давомида жами 36,8 минг гектар суғориладиган экин ер майдонлари, айнан суғориш сувини кам бўлганлиги сабабли сув таъминотини етишмаслиги, ички суғориш каналлари ва лоток тизимларини издан чиққанлиги оқибатида суғориладиган майдонларга сувни етиб бормаслиги, ерларнинг мелиоратив ҳолатининг ёмонлашиши ва бошқа сабабларга кўра қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган. Бу эса ҳар йили камида 2,4 минг гектар суғориладиган экин ер майдонлари қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетаётганлигини кўрсатади. Умуман, суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетиш сабаблари ҳамда бундай майдонларни қайтариш асосида самарадорлигини ошириш тадбирларининг чизмаси куйидаги, 2-расмда келтирилган.

2-расмда акс эттирилган тадбирлар мажмуасини амалга ошириш суғориладиган экин майдонларининг миқдорини оширишга ҳамда улардан оқилона ва самарали фойдаланишни ташкил этишга имконият яратади.

⁷ Ўзбекистон Республикаси ер ресурсларининг ҳолати тўғрисида Мицний ҳисобот. - Тошкент: Давлатгеодезказдастр, 2018. - 103 б.

2-расм. Суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалигига қайтарниш бўйича тадбирлар.

Ҳолати бузилган қишлоқ хўжалиги ерларини, хусусан суғориладиган экин ерларини қайтарниш тизимида улардан оқилона ва самарали фойдаланиш масаласи ҳар доим кўндаланг юради, айнан бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажмларини оширишга, мамлакатнинг озиқ овқат хавфсизлигини таъминлашга ва охир оқибатда аҳолининг турмуш даражасини оширишга замин яратади.

С.Авезбаев [19; 15-16-б.] ҳар қандай ердан фойдаланиш жараёнини ташкил этишни такомиллаштириш ҳамда самарадорлигини оширишда оқилона ердан фойдаланиш муҳим роль ўйнайди деб таъкидлаган.

Бу борада қатор ер тузувчи олимлар ўзларининг илмий тадқиқотларида фикр юритганлар. Масалан, [С.Н.Волков, 2010; -№5. 10-б.] ўзининг илмий чиқишларида «...ерлардан оқилона фойдаланиш ва муҳофазасини ташкил этиш давлатнинг ер сиёсатидаги асосий масала бўлиши зарур. Бугунги кунда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ҳамда экологик барқарор табиатдан фойдаланишга эришиш зарурияти сабабли бу муаммо ижтимоий-иқтисодий муаммога айланган» деган яқдил хулосага келган.

Оқилоналик тушунчаси ҳар доим мақсадга мувофиқлик билан бир хил бўлганлиги сабабли ердан фойдаланишнинг оқилоналиги ердан ишлаб чиқаришда ва ноишлаб чиқаришда фойдаланишнинг

мақсадга мувофиқлигини билдиради, десак бизнингча тўғри бўлади. Бунда ерлардан оқилона фойдаланишни [А.С.Чертовичкий ва бош., 2009; 122-б.] «Ерлардан оқилона фойдаланиш мезони – бу ноқишлоқ хўжалик мақсадлари учун ерларни иқтисодли ажратиш ҳамда тупроқ унумдорлигини доимо ошириб бориш асосида жамиятнинг ерга бўлган илмий асосланган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш талабларининг мажмуаси ҳисобланади» деб кўрсатади.

[В.В.Вершинин, 2012; - №1. 68-72-б.] ердан оқилона фойдаланиш мавзусини изоҳлаб, уни экологик қиррасига эътибор қаратади: «...қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш иқтисодиёти ва ер салоҳиятидан оқилона фойдаланишни ташкил этиш кўп жиҳатдан фаол техноген таъсир билан тавсифланадиган агроландшафтларнинг экологик ҳолати билан белгиланади».

Фикримизча, ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш узоқ йиллар давомида долзарб масалалардан бири бўлган ва бугунги кунда ҳам ўша долзарб масала бўлиб қолмоқда. Бу тўғрида ўтган асрда ҳам, бугунги кунда ҳам Республикамиз ва хорижий мамлакатлар олимлар кўп сонли тадқиқотлар олиб борганлар ва олиб бормоқдалар. Шу сабабли ҳам С.Н.Волков [13; 122-б.], С.А.Липски [32; 296-б.], [Л.П.Сапожников, 2001; 188-б.], [О.А.Сорокина, 2008; 26-б.], В.В.Вершининларнинг фикрларига қўшилган ҳолда яна бир қарра эътироф этамизки, ҳолати бузилган суғориладиган экин ерларини маълум чора-тадбирларни амалга ошириш эвазига қишлоқ хўжалигига қайтарниш ҳамда улардан оқилона фойдаланишни ташкил этиш мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ўсишни ва сиёсий масалаларни ҳал қилишни таъминлайди.

1.2-§. Ҳолати бузилган ерларни тиклаш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича хорижий тажрибалар

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар унумдор ерларга тааллуқли бўлиб, умуммиллий бойлик, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг асосий воситаси ҳисобланади [3; 46-б.]. Аммо, республикамызда аҳоли сонининг юқори суръатларда ўсиб бориши натижасида қишлоқ хўжалиги ерларини бошқа тоифаларга ўттириш, бундай ерларнинг мелiorатив ҳолатини ёмонлашуви, хўжалик юритиш шаклларининг ўзгариши ва бошқа

катор объектив ва субъектив сабабларга кўра охириги 15 йилда ҳар бир одам ҳисобига тўғри келадиган сугориладиган ерлар миқдори 24,0 фоиз (0,23 гектардан 0,16 гектаргача), ўртача йиллик сув таъминотининг даражаси эса 3 048 метр кубдан 159 м³ гача қисқарди⁸. Узоқ йиллар давомида қишлоқ хўжалиги ерларидан, айниқса, сугориладиган экин ерларидан нооқилона фойдаланиш, ер қонунчилиги бузган ҳолда уларни бошқа мақсадларга ажратилиши, сугориладиган минтақаларда барпо этилган сугориш ва коллектор-зовур тизимларидан хўжасизларча фойдаланиш, ерларни ўзбошимчалик билан эгаллаб олиниши, вақтинчалик ажратилган ерларни қайтаришда уларни ҳолатини яхшилаш бўйича бажариладиган ишларни бажарилмагани ёки сифатсиз бажарилиши оқибатида сугориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг миқдори камайиб, сифати ҳам пасайиб кетмоқда.

Шундай экан, сугориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалигига қайтариш, улар унумдорлигини тиклаш ва ошириш, инновацион сугориш технологияларини қўллаган ҳолда экинларнинг сув таъминотини яхшилаш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан бири сифатида намоён бўлмоқда. Бу муаммони ҳал қилиш учун бундай ҳолатларни бартараф этиш, қишлоқ хўжалиги ерларидан оқилона ва самарали фойдаланишни ташкил этиш бўйича хорижий давлатлар тажрибаларини ўрганиш маълум амалий аҳамиятга эга бўлади.

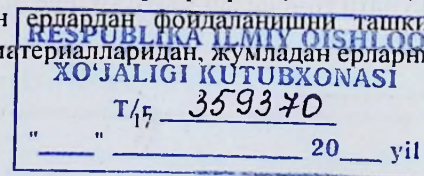
Қишлоқ хўжалигида ерлардан мақсадли, оқилона ва самарали фойдаланишни ташкил этиш масалаларига хорижий ривожланган давлатларда катта аҳамият берилади. Қишлоқ хўжалик ер майдонларидан мақсадли ва самарали фойдаланиш, фойдаланилмаётган ер майдонларини қишлоқ хўжалик оборотида қайтариш тўғрисидаги илмий-амалий тадқиқотлар [Д.В.Бутусов ва бош., 2016; - №24. 10-13-б.], [В.В.Вершенин, 2012; - №1. 68-72-б.], [Е.А.Галиновская, 2016; - №24. 14-19-б.], [Б.А.Воронин ва бош., 2018; - №5. 76-80-б.], [А.Л.Желясков ва бош., 2021; Монография. 9-22-б.], [А.Л.Иванов ва бош., 2016; - №24. 62-64-б.], [Н.И.Шагайда, 2016; - №24. 66-70-б.], [С.В.Щукин ва бош., 2018; - №1. 87-96-б.] ва И.А.Малышкина [33; 272-278-б.] каби олимлар ишларида кенг ёритилган.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2019 йил 17 шондаги ПФ-5742-сонли Фармони.

Жумладан, С.А.Волков [26; 425-б.]нинг илмий манбаларидан иқтибос келтирадиган бўлсак, хорижий мамлакатларда ер ресурсларини бошқариш тизимини яратилиши натижасида ер майдонларини ўрганиш, улардан фойдаланишни мониторинг қилиш аста-секинлик билан ерларни инвентаризациялаш ва ер участкаларини даврий равишда баҳолаш каби тадбирлар билан алмаштира бошланган. Бошлангич даврда кадастр тизимини яратишда инвентаризация ерларни давлат ҳисобини йўлга қўйиш учун қўлланилган. Демак, айнан ерларни инвентаризациялаш ер ҳисоби шакллантиришнинг асосини ташкил этган. Аксарият Европа давлатларида XX-асрнинг охириги чорагида ерларни кадастри тасвирга олиш жараёнида инвентаризациялаш ишлари тизимли тарзда ўтказила бошланган. Бунда инвентаризациялаш бирлиги сифатида бутун бир қишлоқ худуди қабул қилинган. Қишлоқ худуди 5-10 акр. (2-4 гектар) майдонли тасвирга олиш участкаларига ажратилган. Тасвирга олиш даласининг таянч нуқталари тошлар билан белгиланган ва улар теодолит йўлларини ўтказишда фойдаланилган.

Дунёда ўз иқтисодиётини бозор муносабатларига мос тарзда тезкорлик билан ривожлантиришга ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажмини оширишга интилаётган барча мамлакатлар ўзларининг ер майдонларини кенг миқёсда ҳар томонлама ўрганишни, жумладан, қишлоқ хўжалиги ерлари миқдорларини камайтирмаслик мақсадида бошқа ерларни қишлоқ хўжалигига тортиш имкониятларини қидириш бўйича мақсадли ишларни тинмай амалга оширмоқдалар. Бунда айниқса, ягона кадастр тизимини шакллантириш негизида ер майдонлари бўйича ягона ахборотлар базасини яратиш, ишларини муваффақиятли олиб боришга имкон берувчи ерларни инвентаризациялаш ишлари алоҳида ўрин тутди. Жумладан, ғарбий Европа мамлакатларида ягона кадастр тизимини яратиш XIX-асрнинг иккинчи ярмида ниҳоясига етказилган. Тупроқларнинг сифат тавсифини ҳам ўзида мужассамлаштирган кадастр тизими Швеция, Германия, Франция, Буюк Британия, Италия каби мамлакатларда бир неча юз йиллардан бери мавжуд [26; 425-б.].

[П.Ф.Лойко, 2000; 342-б.] фикрича, қишлоқ хўжалиги ерларидан ва умуман ерлардан фойдаланишни ташкил этишда, айниқса, ер кадастри материалларидан, жумладан ерларни комплекс

йўқламадан ўтказиб туриш (инвентаризациялаш)ни ниҳоятда катта аҳамиятга эга тадбир сифатида давлат даражасига кўтарилган.

[С.Н.Волков ва В.С.Кисловлар, 2003; 377-б.] таҳлилларига кўра, ер ҳисобини юритишда, аксарият Европа мамлакатларида бугунги кунда ҳам ерларни инвентаризациялаш материалларидан қишлоқ хўжалиги ерларидан оқилона ва самарали ташкил этишда фойдаланилади. Ривожланган қишлоқ хўжалигига эга бўлган кўпгина Европа мамлакатлари (Испания, Италия, Греция, Нидерландия) даги қишлоқ ҳудудларидаги ерларни инвентаризациялаш ҳалигача кадастрли (ер тузиш) тасвирга олиш жараёнида амалга оширилади. Масалан, Испанияда қишлоқ хўжалигига молик ерларни инвентаризациялаш ишлари қишлоқ кадастрининг бир қисми сифатида юритилади, унинг материаллари рўйхатга олиш, қишлоқ хўжалигига қўшимча ер майдонларини тортиш, кадастр ва солиққа тортиш материалларига аниқлик киритиш учун фойдаланилади.

Хорижий давлатлар тажрибаларини ўрганиш шуни кўрсатадики, ерларни инвентаризациялашнинг анчагина мураккаб ва қатъий тизими Шимолий Американинг асосий давлатлари Канада ва Америка Қўшма Штатларида мавжуд. Жумладан, Канада қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат департаментида махсус «Канада тупроқ-ахборотли хизмати» фаолият юритади. Бу хизмат тупроқлар тўғрисидаги миллий ахборотлар базасини юритади. Ушбу база мамлакатдаги мавжуд тупроқлар, уларнинг тавсифи, ҳудудий жойлашуви, экологик гуруҳланиши ва бошқа маълумотларни ўзида жамлаган⁹.

Ерларни инвентаризациялаш ва шу асосда ер ҳисобини юритиш Канада давлатида яхши йўлга қўйилганлигини илмий манбалардан кўриш мумкин. Бу мамлакатда ерларни инвентаризациялаш маълумотлари қишлоқ ва ўрмон хўжалигида давлат ер ресурсларидан фойдаланишни режалаштириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига қўшимча ер майдонларини жалб қилиш учун, аҳолини дам олиш мақсадлари учун асос бўлади. Ерларни инвентаризациялаш дастури мамлакат қишлоқ хўжалигини қайта куриш ва ривожлантириш тўғрисидаги қонунга биноан Канада федерал ҳукумати томонидан қабул қилинади.

⁹ Landacy Soil Surveys: General Overview Agriculture and Agri-Food Canada NSDB. - Canada, 2012.

Канадада ерларни инвентаризациялаш ишлари «Канада ерларни инвентаризациялаш» хизмати томонидан амалга оширилади. Бу хизмат аралаш федерал-провинциал ташкилот ҳисобланади. Федерал ҳукумат ерларни илмий асослаш ва ягона тарзда таснифлаш ишларини умумий тарзда мувофиқлаштиради, умуммиллий аҳамиятга эга бўлган ишларни молиялайди, маҳаллий ҳукумат эса жойларда бажариладиган инвентаризациялаш ишларига масъул бўлади. Ерларни инвентаризациялаш ишларида табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган барча идора ва вазирликлар иштирок этишади [13; 122-б.].

Сугориладиган деҳқончилик ва сугориладиган ерларни ҳудудий ташкил этиш, яъни ерларни тузиш соҳасида тадқиқотлар олиб бориш, натижаларини намойиш қилиш ва тадбиқ қилиш учун Канадада «КАНАДА-Соскачеван сугориладиган деҳқончилик диверсификация маркази» ташкил этилган. Умуман олганда, Канада давлатида олиб бориладиган ерларни инвентаризациялаш натижалари, биринчи галда, қишлоқ хўжалиги ерлари майдонларини, хусусан, экин майдонларининг умумий ҳолатини аниқлаш, бундай майдонларни кенгайтириш имкониятларини яқин 3-5 йилга ҳолатини белгилаш ва уларни амалга ошириш йўллариини топишдан иборатдир [13; 122-б.].

С.Н.Волков [13; 122-б.] эътирофига кўра, ерларни инвентаризациялаш АҚШда ҳам муҳим ишлар қаторидан ўрин олган. Мамлакатда ерларни мажмуали ўрганиш Қишлоқ хўжалиги департаментидаги «Тупроқларни муҳофаза қилиш» хизмати (The Soil Conservation Service-SCS) томонидан биринчи марта 1935 йили амалга оширилган. Ушбу ишларни амалга оширишдан асосий мақсад – нафақат қишлоқ хўжалиги ерларининг майдонларини аниқлаш бўлган, балки шу билан бир қаторда, энг аввало, уларни эрозияга мойиллигини, қишлоқ хўжалигига тортиш мумкин бўлган ерларни қишлоқ хўжалигига киритиш имкониятларини аниқлашдан иборат бўлган.

1972 йилда қабул қилинган «Қишлоқ хўжалик ҳудудларини ривожлантириш Қонуни»га биноан АҚШ Конгресси Қишлоқ хўжалиги вазирлигига ерларни инвентаризациялаш ва табиий ресурслар мониторингини амалга оширишга, шунингдек, ерларни ҳолати ва улардан фойдаланиш сифати ва ерлардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисидаги 5 йиллик ҳисоботларни нашр этишга тўла ваколат берган [26; 425-б.].

Мамлакатда бугунги кунда ерларни инвентаризациялаш ишлари билан иккита йирик ташкилот шуғулланади. Хусусан, мамлакат қишлоқ хўжалиги вазирлиги нофедерал яъни хусусий ерлар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва штатлар назоратидаги ерлар инвентаризацияси билан шуғулланадилар. Расмий маълумотларга қараганда, улар мамлакатдаги 600,0 млн. нофедерал ерлар, жумладан, 557,4 млн. гектар қишлоқ хўжалиги ерларини [27; 181-б.] инвентаризациялашга жавобгардирлар. Ер тузиш Федерал бюроси (Bureau of land Management-BLM) федерал ерлар ва бошқа табиий ресурсларнинг инвентаризацияси ишларини ташкил этади.

Бундан ташқари, уларга 245,0 млн. акр (99,2 млн. гектар) федерал ерлар, 700,0 млн. акр (283,3 млн. гектар) ер ости қазилма бойликлари ерлари, 331,0 млн. акр (134,0 млн. гектар) миллий боғлар, кўриқхоналар, буюртма боғлар ва бошқа ерлар киради [13; 122-б.].

Ерларни инвентаризациялашнинг доимий янгиланиб турадиган маълумотлари АҚШда табиий ресурсларни муҳофаза қилиш хизмати томонидан қишлоқ хўжалиги мақсадларидаги ерларни бошқариш ва муҳофаза қилишни такомиллаштириш учун фойдаланилади. Ушбу мақсадларда мамлакат қишлоқ хўжалиги вазирлигида қишлоқ хўжалиги ерларини жойлашган ўрни ва сифатини баҳолашнинг махсус ахборотли компьютер тизими яратилган [13; 122-б.]. Қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишни ташкил этиш бўйича Японияда ҳолат бирмунча бошқача. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни мамлакатда қатъий чекланганлиги ва шаҳарларнинг қишлоқ ҳудудларига қаттиқ босими сабабли қишлоқ хўжалиги ерларини муҳофаза қилиш, уларни қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетмаслиги учун давлат қатъий снёсат олиб боради. Жумладан, мамлакат ер қонунчилиги бирон бир шахсга қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан қандайдир ер участкасини сотиб олиш ёки ижарага олишга шундай ҳолатда рухсат берадики, қачонки у «жисмоний қишлоқ хўжалиги шахси» сифатида ўзини намоён қилса.

Бу қоида қонун билан мустаҳкамланган. Бу тушунчанинг муҳим ташкил этувчиси бўлиб уни доимий равишда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланиши ҳамда ферманинг барча қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун зарурий маблағни шу тармоққа жалб қила олиш

имконияти ҳисобланади. Бунда қишлоқ хўжалиги ер турларидаги ва ер ижараси микдорларидаги ҳар қандай ўзгаришлар фақатгина ҳукуматнинг рухсати билангина қатор шартлар асосидагина амалга оширилади. Бу шартларга ушбу хўжаликда уни доимий яшаши, фермадаги қишлоқ хўжалиги ер турлари умумий майдонини ўлчами бўйича қонунчилик талаблари бажарилиши, деҳқонни тегишли малакасини мавжудлиги ва бошқалар киради [С.Н.Волков, 2003; 377-б.].

Дунёдаги жами қишлоқ хўжалиги ер турларининг 9,0% жамланган Россия Федерациясида ҳам асосий қишлоқ хўжалиги ери ҳисобланган экин ерларидан фойдаланишни ташкил этиш долзарб муаммо ҳисобланади. Мамлакатда кейинги йиллари экин майдонларининг қисқариши жиддий тус олган. Таҳлилларга кўра, бу ерда 1990 йилдан 2018 йилга қадар бўз ерлар майдони 14,9 баробарга кўпайган ва уларнинг микдори бугунги кунда 4,96 млн. гектарни ташкил этади [С.Н.Волков, 2003; - №10. 7-б.].

Демак, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан оқилона ва самарали фойдаланиш зарурияти бугунги бозор иқтисодиёти шароитида очиқ ва равшан намоён бўлмоқда. Бу ерлардан фойдаланишнинг натижадорлиги ҳар бир ҳудудда қабул қилинадиган бошқарув қарорларига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Бу борада [Д.Э.Сетуридзе, 2017; 198-б.] илмий қарашларидан иқтибос келтирадиган бўлсак, муаллиф «қишлоқ хўжалиги ер майдонлари тўғрисидаги ахборотлар билан таъминланиш даражасини кенгайтиришга имкон берувчи тадбирлар, шунингдек оқилона ва самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалга ошириш учун чоралар ҳамда шароитлар зарур бўлади. Буларнинг барчаси ер салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга, шунингдек натижадор режалаштиришга ва кўп жиҳатдан нооқилона қишлоқ хўжалигини юритишга барҳам беришга йўналтирилган» деган хулосани беради.

[В.Н.Хлыстун, 2016; - №24. 33-б.] томонидан олиб борилган тадқиқотларда экин ерларини фойдаланилмаслиги ва қисқариб кетишининг асосий сабаблари – қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотларини етиштирувчиларнинг қониқарсиз молиявий-иқтисодий аҳволи кўрсатиб берилган. Муаллиф эътироф этишича, бундай аҳвол ажратиб берилган ердан фойдаланишдан воз кечишга, ерларни бошқа ер тоифаларига ўтказилишига, мелiorациялаш тадбирларини етарли ҳажмларда ўтказиш имкониятларини чеклашга

олиб келмоқда. Ерга эгалик қилиш ва фойдаланиш соҳасидаги олим ва мутахассислар мамлакатдаги ердан фойдаланиш соҳасида салбий жараёнларнинг кўпайиши ҳамда самарадорлиқнинг пасайиши Россия миллий фаровонлигига таъсир этишидан чуқур ташвишда.

[П.М.Салонников, 2012; 38-б.] маълумотларида келтирилишича, фойдаланишдан чиқиб кетган экин ерларининг ҳаққоний маълумотларини олиш учун Россия федерациясида ҳам қишлоқ хўжалиги ерларини инвентаризациялаш ишлари йўлга қўйилган. Ўтказилган шундай ишлар ёрдамида, фойдаланишдан чиқиб кетган жами экин ерларидан қишлоқ хўжалигига қайтарилиши зарур бўлган 11,9 млн. гектар экин ерлари аниқланган. Бу қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган жами экин ерларининг 57,9% ини ташкил этади.

Умуман олганда, Россия федерациясида қишлоқ хўжалигига фойдаланилмасдан ташлаб қўйилган экин ерларини қайтадан жалб қилиш муаммосини баъзи бир вилоятлар маҳаллий ва вилоятлар бюджетлари ҳисобига қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларни қўллаб қувватлаш ҳисобига қисман ҳал қилинади. Лекин, ушбу муаммо мамлакат қишлоқ хўжалигининг муҳим муаммоларидан бирига айланган. Уни ҳал қилиш мақсадида экин ерларини қайтариш махсус Федерал дастурга киритилган. Бундан ташқари, ушбу муаммони ижобий ҳал қилиш учун махсус Фонд ташкил этиш, самарали хўжалик юритаётганларга самарасиз хўжалик юритаётганлардан ерларни олиб бериш, маҳаллий бюджетдан ердан фойдаланувчиларни қўллаб-қувватлаш каби қатор тақлиф ва тавсиялар берилган.

Юқорида қайд этилганидек, ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалигидан чиқиб кетган экин ерлари Россия Федерациясида ҳам кескин муаммо бўлиб қолаяётганлигидан далолат беради.

Корея республикасида деградацияга учраган ерларни тиклаш, улардан самарали фойдаланиш ва сақлаш учун 80 та турли меъёрий ҳужжатларга асосланиб, ишлаб чиқариш жараёнида 270 дан ортиқ районлаштириш хариталари яратилган [58; 27-б.].

Юқоридагилар асосида ўрганилган мамлакатларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш негизида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини кўтаришнинг муҳим омили бўлган қишлоқ хўжалиги ерларидан, хусусан, экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш асосий муаммолардан бири деган хулоса қилиш мумкин.

Бунда ерларни инвентаризациялаш қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган экин ерларини қайтариш ва самарадорлигини ошириш бўйича юқорида қайд қилинган тажрибалардан фойдаланиш республикамиз учун ҳам катта амалий аҳамиятга эга бўлиши табиийдир.

1.3-§. Фойдаланилмаётган ерларни қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришга киритишнинг асосий тамойиллари

Қишлоқ хўжалигини юритиш, умуман аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан саноатни эса хом-ашё билан таъминлаш ердан фойдаланиш билан узвий боғлиқдир. Бу тармоқ учун қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер майдонларидан, айниқса экин ерларидан мумкин қадар оқилона ва самарали фойдаланиш масаласи жуда муҳимдир. Қайд қилинган масала мамлакатимизнинг суғориладиган экин ерларидан фойдаланиш самарадорлигини доимий ошириб бориш, уларни турли салбий таъсирлар натижасида камайишига йўл қўймаслик йўналишлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларидан айниқса, суғориладиган экин майдонларидан фойдаланиш даражаси мақсадга мувофиқ эмас. Бундан ташқари, турли салбий таъсирлар натижасида суғориладиган ерларнинг ҳолати бузилиб, улар қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетмоқда. Натижада, бундай ерлар миқдори камайиб кетмоқда. Бунинг асосий сабабларидан бири, бу – қонунчилик базасини етарлича эмаслигидир. Бироқ шуни алоҳида эътироф этиш лозимки, ерни табиий ресурс сифатида оқилона фойдаланиш ва муҳофазалаш мамлакатимизнинг асосий қонуни ҳисобланган – Ўзбекистон Республикаси Конституциясида аниқ белгилаб қўйилган¹⁰ [1; 78-б.].

Ўзбекистон Республикасида ер муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш асосий ҳужжат ҳисобланган Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси»да ҳам, хусусан унинг 2-моддаси «Ер тўғрисидаги қонунчиликнинг асосий принциплари»да, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг ҳуқуқий ҳолатига бағишланган бобининг қатор моддаларида айнан қишлоқ хўжалиги ерларидан, жумладан суғориладиган экин ерларидан оқилона ва самарали фойдаланишни ташкил этиш нормалари анчагина кенг

¹⁰ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - Тошкент, Ўзбекистон, 2019. - 78 б.

камровли тарзда берилган ¹¹ [2; 160-б.], лекин уларни амалда бажарилиши, кўпгина ҳолларда расмий бўлиб қолган. Бунинг натижасида ҳамда ер қонунчилигини бузганлик учун интизомий, маъмурий ва жиноий жавобгарлик чораларини ниҳоятда енгиллиги сабабли кейинги 15-20 йил ичида суғориладиган экин майдонларининг миқдорлари асосан равишда қисқарди, унумдорлиги пасайди.

Бундай ҳолатни давом этиши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини анчагина пасайиб кетишига, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланиш даражасини кескинлашувига олиб келиши мумкин эди. Бундай ҳолат юз бермаслиги учун республика раҳбарияти иқтисодиётнинг муҳим тармоғи бўлган қишлоқ ва сув хўжалигини тубдан такомиллаштиришга йўналтирилган қатор фармонларни ва махсус концепцияларни қабул қилдики, уларни амалда бажарилиши яқин келажакда мамлакатдаги мавжуд суғориладиган экин ерлари майдонларини ўсишига ва улар самарадорлигини оширишга имкон беради.

Бу борада 2019 йил 17 июнда қабул қилинган «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5742-сонли Фармони ва ушбу фармонга биноан қабул қилинган «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш концепцияси» муҳим амалий аҳамиятга эга бўлади. Ушбу концепциянинг асосий йўналишларидан бири бўлган қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш ва улар майдонларини кенгайтириш хусусида унда 2030 йилга қадар жами республика бўйича 298 минг гектар қишлоқ хўжалигида фойдаланишдан чиқиб кетган ерларни фойдаланишга қайтариш, 12 минг гектар бўз ерларни ўзлаштириш, 50 минг гектар лалми экин ерларини суғориладиган экин ерлари турига киритиш кўзда тутилган. Бундан ташқари, 7,8 минг км. ирригация тармоқлари ва 8,6 минг км. мелiorация тармоқларини қуриш, таъмирлаш ва тиклаш асосида 147,4 минг гектар ерларни ўзлаштириш кўзда тутилган. Фойдаланишга қайтарилаётган ер турлари таркибини ва майдонларини аниқлашда ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар учун мажбурий бўлган, ер турларини трансформациялаш ва жойлаштиришга таъсир этадиган меъёрлар,

ердан фойдаланиш тартиби ва шартлари ҳисобга олинадиган [20; 2-4-б.].

Шу билан бир қаторда, мамлакатнинг сув хўжалигини тубдан такомиллаштириш бўйича 2020 йил 10 июлдаги ПФ-6042-сонли Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида биноан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси сув хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган концепцияси» ўта муҳимдир. Ушбу концепцияга мувофиқ, унинг асосий натижалари сифатида сувни тежов технологияларини жорий этиш майдонини 2030 йилга бориб 2,0 млн. гектарга етказиш, шу жумладан, томчилатиб суғориладиган майдонни 600,0 минг гектарга етказиш, фойдаланишдан чиққан 298,5 минг гектар экин ерларини 2025 йилга бориб фойдаланишга киритиш, ирригация тизимини модернизациялаш асосида бетон қопламали суғориш тизимини 34% дан 44% га чиқариш ва бошқа қатор ишларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Умуман олганда, кейинги йиллари қишлоқ хўжалигини тубдан қайта қуриш, унинг ер майдонларидан оқилона ва самарали фойдаланишнинг ташкил этиш, қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган экин ерларини қайтариш масалаларига катта аҳамият берилмоқда. Бунинг юқоридаги норматив ҳужжатлар ҳам тўла тасдиқлайди.

Ҳолати бузилган экин ерларини ва бошқа суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларини қишлоқ хўжалигига қайтариш қатор ташкилий механизмларни ҳам ўз вақтида жорий этилишини талаб қилади. Бундай механизмлардан бири, бу ер мониторинги, яъни қишлоқ хўжалиги ерлари мониторингини олиб бориш уларни ҳолатини доимий кузатиб бориш ва унда юз бераётган салбий жараёнларни аниқлаш ҳамда ушбу жараёнларни ўз вақтида бартараф этиш учун тегишли чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқишдан иборат [16; 160-б.].

[С.Н.Волков ва В.В.Денисов, 2014; 396-б.] лар томонидан ер мониторинги асосий вазифаларига:

- ернинг ҳолатидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ушбу ўзгаришларни баҳолаш, прогноз қилиш ва салбий жараёнларнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириш ҳамда тугатилиш тўғрисида тавсиялар ишлаб чиқиш;

¹¹ Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. - Тошкент: «Адвокат», 2018. - 160 б.

- ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш бўйича давлат назоратини, ер ресурсларидан фойдаланишни давлат бошқарувини, шунингдек, ер тузишни ахборот билан таъминлаш;

- ерларнинг ҳолати қисми бўйича атроф-муҳитнинг ҳолати тўғрисида фуқароларни ахборот билан таъминлаш киради деб тавсифланган.

Дарҳақиқат, ер мониторинги ва йўқламасини ўтказиш асосий моҳиятига қараб ер ресурсларидан фойдаланишни назорат қилишнинг энг объектив ҳамда самарали жараёни ҳисобланади. Бунини хорижий давлатлар тажрибалари ҳам яққол тасдиқлайди. Қишлоқ хўжалиги ерларида мониторинг олиб бориш ернинг жойлашуви, тупроқ сифати ва унумдорлигига таъсир кўрсатувчи салбий омиллар ҳамда иқлим шаронтиларининг қишлоқ хўжалиги ерлари унумдорлигига алоҳида таъсир кўрсатувчи жараёнларни ҳисобга олиш каби имкониятларни яратади [15; 52-б., 38; 32-35-б., 39; 117-119-б, 38; 19-б].

Ривожланган хорижий давлатларда ўтказиладиган ер мониторинги ва йўқлама ишлари натижаларини ушбу давлатлар иқтисодиётидаги аҳамиятини С.Н.Волков [13; 122-б.] «АҚШ ва Канада давлатлари ерларни маъмурлаштириш ва қишлоқ ҳудудлари ерларини тузишга катта эътибор беради» деб иқтибос келтирган. Бу ерда ер тузиш яққол акс этувчи характерига эга, чунки у давлат томонидан режалаштирилади, ташкил этилади, мувофиқлаштирилади, назорат қилинади ва молиялаштирилади. Мазкур ҳолат Шимолӣ Америка давлатларида маҳсулдор қишлоқ хўжалиги ерлари уларга озиқ-овқат хавфсизлигини, ижтимоӣ барқарорликни ва геосиёсий мустақилликни таъминловчи асосий ресурс ҳисобланади.

Юқоридаги мулоҳазаларга тўла қўшилган ҳолда эътироф этиш мумкинки, ернинг ҳолатини кузатиш ва ер участкаларини йўқламадан ўтказиш қишлоқ хўжалиги мақсадларига мўлжалланган ҳудудларда муҳим аҳамиятга эгадир. Бунда, агарда йўқламадан ўтказиш ер майдонларини миқдорӣ жиҳатдан аниқ маълумотларини олишга имкон берса, ер мониторинги ҳар томонлама асосланган ер сиёсатини амалга ошириш ҳамда уни самарасиз қўлланишнинг олдини олиш учун натижали вариантларни тақлиф этишга имкон беради.

Қишлоқ хўжалиги ерларида мониторингини замонавий технологиялардан фойдаланган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Космик тасвирларга асосланган ҳолда ер участкаларида юз бераётган ўзгаришларни кузатиш ҳамда салбий оқибатларни бартараф этиш учун тегишли чоралар кўриш мумкин [57; 679-б., 27; 78-82-б.].

Ўзнинг пайдо бўлиш ва такомиллаштириш даврида йўлдошли (спутникли) мониторинг (хусусан, спутникли асбоб ускуналар), «ўлчов асбоби»га айланди, яъни бугунги кунда у оддийгина «расм»ни олишни эмас, балки турли объектларнинг тасвирларини, кузатиш вақти ва шаронтидан қатъӣ назар, олишга имкон беради. Бундай тасвирлардан ушбу объектларнинг ҳолатини автоматик тарзда таҳлил қилиш ва ўзгаришнинг прогноз қилиш учун фойдаланиш мумкин. Кейинги йиллари бу йўналишда мамлакатда катта ишлар амалга оширилмоқда. Сунъӣ йўлдошдан олинган маълумотларни қайта ишлаш учун инсон иштирокисиз турли-туман объектларнинг тўлақонли тавсифномасини олишга имкон берувчи тўлиқ автоматлашган операциялардан фойдаланила бошланди [36; 46-53-б.].

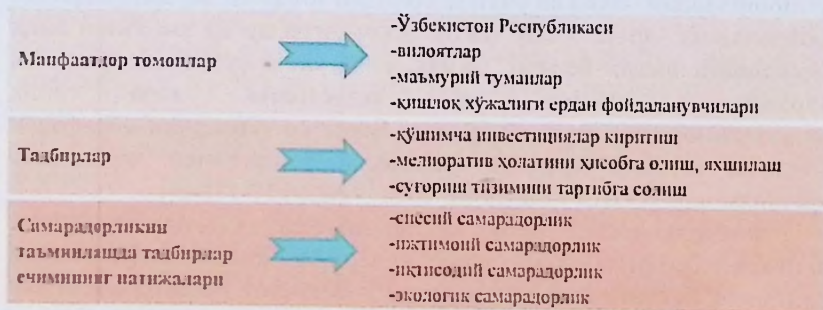
Шундай экан, фикримизча, қишлоқ хўжалиги ерларининг мониторингини амалга оширишда, бир вақтнинг ўзида қишлоқ хўжалигида фойдаланилмаётган ер участкаларини алоҳида ажратиш ҳамда кейинчалик қишлоқ хўжалигида фойдаланишга яроқлилигини белгилаган ҳолда бирданига баҳолаш ишнинг ўтказиш зарур бўлади. Қишлоқ хўжалиги ер турларининг ҳолатини ўрганиш ва ўзгаришларини баҳолаш учун масофадан зондаш материалларидан фойдаланиш зарур. Ушбу илғор технологиялар ер ҳисобини аниқ юритишга имкон беради. Демак, унча катта бўлмаган молиявий ҳаражатлар эвазига ер кадастрини анча аниқ ва асосли юритиш мумкин бўлади. Барча ер турларини масофадан зондаш асосида ерлардан самарали фойдаланиш даражасига эришилмоқда [О.Ш.Рўзикулова, 2021; - №3. 117-118-б.].

Фойдаланишдан чиқиб кетган қишлоқ хўжалиги ерларини, айниқса, сугориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалигига қайтариш, бугунги бозор шаронтида Ўзбекистон Республикасининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда энг долзарб масалалардан биридир. Шу сабабли ҳам бу муаммо республиканинг барча вилоятларидаги сугориладиган минтақада кейинги йиллари кўтарилмоқда. Бундай фойдаланилмайдиган ер майдонлари, айниқса, сугориладиган ер майдонлари бўлмаслиги учун турли даражаларда турлича тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқилмоқда.

Масалан, ер участкаларидан асоссиз фойдаланмайдиган ёки асосий мақсадидан бошқа мақсадларда фойдаланган ердан фойдаланувчиларга маъмурий жавобгарлик чораларини кучайтирилиши, солиқ ставкаларини ошириш, юқори миқдорларда жаримага тортиш шулар жумласидандир. Ўз навбатида, суғориладиган экин майдонларидан оқилона фойдаланиш, уни қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига йўл қўймаслик қишлоқ хўжалигида жуда муҳим ҳисобланади. Чунки, етиштириладиган маҳсулотнинг миқдори ернинг сифат ҳолатига, шунингдек, улар қандай фойдаланилганлигига ва шаклланганлигига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

А.А.Варламов [56;462-б.] фойдаланилмаётган ерларни қишлоқ хўжалигига қайтадан киритиш масаласини ишлаб чиқариш учун кейинчалик катта ижобий натижалар бериши нуқтан назардан қараш лозим. Чунки, ердан фойдаланишнинг натижавийлигини ҳар томонлама тавсифлаш мумкин.

Ерларни қайтадан оборотга киритиш натижасида вужудга келадиган у ёки бу турдаги самарадорликдан манфаатдор бўладиган томон бу Ўзбекистон Республикаси, маҳаллий давлат органлари, юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади. Бунда, албатта, ерларни қайтадан қишлоқ хўжалигига киритиш, уларнинг сифатини ва мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун қўшимча молниялаштириш талаб қиладиган маълум бир омилларни ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади (1-схема).

1-схема. Фойдаланилмаётган ерларни қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришга киритишнинг асосий тамойиллари.

Шу нуқтан назардан, 1-схемада фойдаланилмаётган ерларни қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришга киритишнинг асосий тамойиллари ўз аксини топган.

Масалан, *сиёсий самарадорлик* – бу ўз навбатида, ер ресурсларидан тўғри фойдаланишни таъминлашга чорлайди. Бу аҳолини тиббий меъёрлар буйича истак талабини ушлаб туриш учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни кўпайтиришга ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида озик-овқат хавфсизлигини сақлашга имкон беради. Сиёсий тадбирлар ахборотлилик жиҳатидан самарали бўлиши зарур, яъни улар ер участкалари ва улардан фойдаланувчилар тўғрисида энг долзарб ва тўла маълумотларга эга бўлиши зарур. Бунинг учун қуйидаги омиллар доимо ҳисобга олинishi зарур: қўшимча инвестицияларга талаблар, ер майдонларининг сифати ва суғориш суви билан таъминланганлик. Шулар билан бир қаторда, сиёсий тадбирларни таъминлашда, албатта фикримизча, ҳуқуқий самарадорликни ҳам қўллаш яъни ҳар бир ер участкасидан фойдаланувчининг ушбу ерга бўлган ҳуқуқий статусини маҳкамлаш ва тартибга солиш зарур.

Иқтисодий самарадорлик – бунда жамиятнинг ҳаёт-фаолияти шароитларини яхшилашга қаратилган ҳаракатлар амалга оширилади. Аҳолида барқарорликка ишонч вужудга келади, қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш, маъмурий туманлардаги ишсизлик даражасини пасайтириш, иқтисодий беқарорликни юмшатиш билан боғлиқ иқтисодий масалалар ҳал қилинади. Бунда Ўзбекистон Республикаси маҳаллий давлат ҳокимияти органлари асосий манфаатдор томонлар бўлади. Ерларни қишлоқ хўжалигига жалб қилиш, ерларни сифатини яхшилаш ва суғориш тизимини тартибга келтириш асосий омиллар бўлади.

Иқтисодий самарадорлик – қишлоқ хўжалиги фаолияти натижасида олинган даромад ва ҳаражатлар фарқини ҳисоблаш натижасида аниқланади. Бунда ишлаб чиқаришга киритилган ресурсларни қўллаш рентабеллиги қанчалик юқори бўлса, бу ресурслардан шунчалик самарали фойдаланилади. Рентабелликни ҳисоблашда қуйидаги омиллар ҳисобга олинади: қишлоқ хўжалигига қайтадан жалб қилинадиган ерларнинг сифат кўрсаткичи, уларнинг мелиоратив ҳолати, суғориш суви билан таъминланиши, шунингдек, қўшимча пул воситалари. Аммо аграр соҳада даромад олиш тез амалга ошмайди, чунки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш маълум муддатларни талаб қиладиган, бунда кўпгина ҳолатлар табиий шароитга боғлиқдир. Шу сабабли ҳам юридик ва жисмоний шахслар фойдаланилмаётган ерларни қишлоқ хўжалигига жалб этилишига манфаатдор томонлар бўлади.

Экологик самарадорлик – ер ресурсларини қишлоқ хўжалигига киритиш заруратини экологик жиҳатдан тоза қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, шўрланишга ёки эрозияга учраган майдонларни қисқартириш, ҳайдаладиган ерлар майдонини кучайтириш, аҳолининг ҳаёт-фаолиятининг экологик шароитини яхшилаш билан асосланади. Айнан республика, унинг вилоят ва жисмоний шахслар экологик самарадорликдан манфаатдор бўладилар. Бунда, албатта, ерларнинг сифат тавсифи ва мелиоратив ҳолати ҳисобга олинади.

Ҳолати бузилган қишлоқ хўжалиги ерларини, айниқса суғориладиган бўз ерларни қишлоқ хўжалигига қайтариш ва бу ерлардан самарали фойдаланишни йўлга қўйишни Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан 2018 йил Қашқадарё вилоятига амалга оширилган ташрифда: «Қашқадарё вилоятидаги фойдаланишдан чиқиб қолган суғориладиган экин ер майдонларини тўлиқ хатловдан ўтказиб чиқилишини ҳамда шу асосда вилоятдаги қишлоқ хўжалигида фойдаланилмаётган ер майдонларининг аниқ тавсифини тузиш, ушбу ер майдонларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш белгиланиб, айнан фойдаланишга қайтариладиган экин ерларида интенсив боғ ва токзорлар, иссиқхоналар, полиз ва бошқа экинларни жойлаштириш режаларни ишлаб чиқиш лозимлиги эътироф этилган».

Бундан ташқари, бу масала Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги ПФ-5742-сонли «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонига биноан қабул қилинган «Концепция»да, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 июлдаги ПФ-6024-сонли Фармонига биноан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси сув хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган концепцияси»да алоҳида ўрин олган.

Ерларни қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига қайтариш тўғрисида қатор хорижлик олимлар ҳам ўз фикрини билдирганлар. Масалан, профессор С.А.Липски [31; 5-б.] «... Озиқ овқат маҳсулотларини етиштириш соҳасида импорт ўрнини босиш масаласини тўла ҳал қилиш, шу билан бирга, ўзимизнинг товар озиқ-овқат маҳсулотларини етиштирувчиларни бошқа давлатларга маҳсулотларини чиқаришларини таъминлашда ташландиқ ҳолатга

келган қишлоқ хўжалиги ерларини қайтариш (табiiйки, бугунги номақбул ердан фойдаланувчилардан уларни қайтариб олиш) энг долзарб масалалардан бирига айланди» деб ёзган.

Демак, фойдаланилмаётган қишлоқ хўжалиги ерларини, суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалигига қайтариш қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш билан шуғулланаётган барча ердан фойдаланувчилар учун муҳим стратегик масалалардан ҳисобланади ва бу бугунги давр талаби билан, асосланади шунингдек, мамлакатнинг бутун ер салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун зарурий ечим бўлади.

Қишлоқ хўжалигига ерларни жалб қилишда асосий ташкилий тадбирлардан бири ҳисобланган ер тузиш алоҳида ўрин тутиши зарур. Шу билан бир қаторда, қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ерларни қайтариш ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишда ер тузиш билан бир қаторда ер кадастри ҳам муҳим роль ўйнайди, чунки қишлоқ хўжалигига қайтадан жалб қилинаётган ерларнинг миқдори сифати, жойлашган ўрни каби маълумотлар ҳам қишлоқ хўжалигига жалб қилишда зарур бўлади. Демак, зарурий ахборотларни тақдим этиш, қишлоқ хўжалиги ерларидан оқилона ва самарали фойдаланиш бўйича тадбирларни амалга ошириш учун талаб қилинадиган шарт-шароитларни ташкил этиш ер участкаларини қишлоқ хўжалигига жалб қилишда зарур бўлади. Демак, зарурий ахборотларни тақдим этиш қишлоқ хўжалиги ерларидан оқилона ва самарали фойдаланиш бўйича тадбирларни амалга ошириш учун талаб қилинадиган шарт-шароитларни ташкил этиш ер участкаларни қишлоқ хўжалигига жалб қилишда ер тузиш ва ер кадастри таъминотини муҳимлигини яна бир қарра асослайди.

С.Н.Волков [27; 181-б.] эътирофига кўра, ҳудудларни ташкил этиш ва қишлоқ хўжалиги ерларидан тўлақонли фойдаланиш соҳасида етарли моддий техника базасини мавжудлигини тўғридан-тўғри ер тузиш таъминотига киритиш мумкин. Бунда, ер тузиш таъминоти ер тузиш тадбирларини ўтказиш жараёнида амалга оширилади. Бундай тадбирларга – ернинг ҳолатини ўрганиш, ерлардан оқилона фойдаланишни режалаштириш ва ташкил этиш, уларни муҳофаза қилиш ва ички хўжалик ер тузишни ўтказиш. Ушбу тадбирлар мавжуд ер салоҳиятидан кейинги, мақсадга мувофиқ фойдаланишни амалга ошириш учун бошқарув қарорларини қабул қилиш самарадорлигини таъминлашга имкон беради.

Қайд қилинган тадбирларни ўтказиш натижалари — ер участкаларини жойлашган ўрни, ўлчамлари, ер тузиш объектининг чегаралари ва бошқа тавсифномалари график ва текст кўринишларида акс эттириладиган ер тузиш ҳужжатларини ишлаб чиқишдан иборат.

Албатта, ер участкаларини қишлоқ хўжалигига қайтариш ва улардан самарали фойдаланишни ташкил этиш, наинки фақат ушбу жалб қилинаётган ер участкаси тўғрисидаги, балки ушбу ҳудуддаги барча ер майдонлари, уларда жойлашган бошқа кўчмас мулк объектлари тўғрисида ҳам тегишли ахборотлар тўплашни талаб қилади. Шундай экан, айнан ер тузиш билан ер кадастри маълумотларини самарали бирлаштириш асосида қишлоқ хўжалиги ерларидан оқилона ва самарали фойдаланиш ва амалга ошириш мумкин.

Фикримизча, айнан бугунги кунда суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалигига қайтариш қишлоқ хўжалигини кейинги ривожланишида жуда муҳим амалий аҳамият касб этади, негаки бундай ерлар янги ерларни ўзлаштириш каби жуда катта сарф ҳаражатлар талаб этмайди. Аммо оборотдан чиқиб кетган ерлар ҳам маълум вақт ишлатилмасдан қолиб кетганлиги сабабли баъзи бир салбий жараёнларга учраган бўлиши мумкин.

Умуман олганда, ерларни маъмурий туман кесимида умумий майдонларини аниқлаган ҳолда иқтисодий мақсадга мувофиқлигини ҳисобга олиб босқичма-босқич қишлоқ хўжалигига қайтариш ишларини ўтказиш зарур бўлади.

Демак, қишлоқ хўжалигидан чиқиб кетган бўз ерлар ва экин ерларини самарали тарзда қишлоқ хўжалигига қайтариш натижасида суғориладиган экин ерларининг майдонлари кўпаяди. Бу эса, ўз навбатида, етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг миқдорини оширади, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ерларидан самарали фойдаланишга имкон беради.

II БОБ. ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ТАҲЛИЛИ

2.1-§. Қашқадарё вилоятининг ер фонди ва ундан фойдаланиш ҳолати

Қашқадарё вилояти Ўзбекистоннинг жанубий қисмида, Қашқадарё дарёси бассейнида Помир-Олой тоғларининг гарбий ён бағрида жойлашган бўлиб, жанубий-шарқдан Сурхондарё вилояти, жанубий гарб ва гарбдан Туркменистон республикасининг Лебап вилояти, шимолий-гарбдан Бухоро вилояти, шарқдан Самарқанд, Навоий вилоятлари ва Тожикистон Республикасининг Сўғд вилояти ер майдонлари билан чегарадош [7; 92-б.].

2022 йил 1 январь ҳолатига [8; 35-б., 9; 103-б.], вилоят умумий ер фонди 2 856,8 минг гектарни ташкил этади (3-жадвал).

3-жадвал

Қашқадарё вилоятида ер фондининг тонфалари бўйича тақсимланиши

Т/р	Ер фондининг тонфалари	Умумий ер майдон		Шу жумладан, суғориладиган ерлар	
		Жами (минг га)	% ҳисобида	Жами (минг га)	% ҳисобида
1	Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар	2321,8	81,3	505,4	98,4
2	Аҳоли пунктларининг ерлари	12,4	0,4	4,4	0,9
3	Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар	67,0	2,4	0,2	0,04
4	Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш ва рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар	0,03	0,001		
5	Тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар	2,6	0,1	0,004	
6	Ўрмон фонди ерлари	412,1	14,4	3,2	0,62
7	Сув фонди ерлари	37,1	1,3	0,2	0,04
8	Заҳира ерлар	3,8	0,1		
	Жами ерлар:	2856,8	100	513,4	100,0

3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики вилоят умумий ер фондининг 81,3 фоизини (2 321,8 минг гектарни) қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар, 14,4 фоизини (412,1 минг гектар) ўрмон фонди ерлари, 2,4 фоизини (67,0 минг гектар) Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар, 1,3 фоизини (37,1 минг гектар) Сув фонди ерларини ташкил этади.

Вилоят ер фондини асосий ер турлари бўйича тақсимланиши тўғрисидаги маълумотлар қуйидаги 4-жадвалда келтирилган.

4-жадвал

Қашқадарё вилоятини умумий ер фондини асосий ер турлари бўйича тақсимланиши

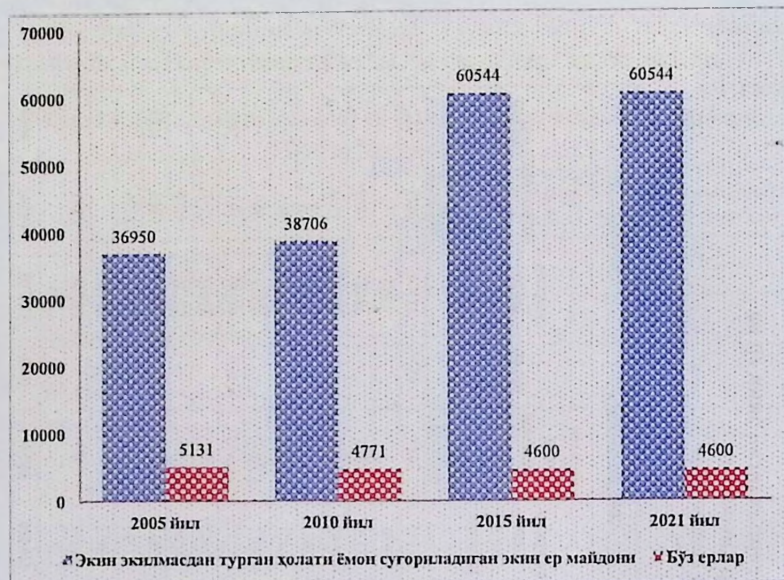
Т/р	Асосий ер турлари	Майдон, минг га	Умумий ер майдонига нисбатан % ҳисобида
1	Экин ерлари – жами шундан: суғориладиган	675,7 417,3	23,6 14,6
2	Қўп йиллик дарахтзорлар – жами шундан: суғориладиган	38,9 36,7	1,4 1,3
3	Бўз ерлар – жами шундан: суғориладиган	21,9 4,6	0,8 0,1
4	Ййлов ва пичанзорлар	1406,8	49,2
5	Қишлоқ хўжалиги ер турлари – жами шундан: суғориладиган	2143,3 458,7	75,0 16,1
6	Томорқа ерлар – жами шундан: суғориладиган	80,2 40,4	2,8 1,4
7	Мелiorатив қурилиш ҳолатидаги ерлар	18,8	0,7
8	Ўрмонлар – жами шундан: суғориладиган	164,2 6,0	5,7 0,2
9	Бошқа ерлар	450,3	15,8
	Вилоят бўйича жами:	2856,8	100,0

4-жадвалда келтирилганидек, вилоят жами ер фондини 75%ни қишлоқ хўжалиги ер турлари ташкил этади. Бунда, суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерлари жами ер фондини 16,0%ни ташкил этади. Вилоят ер майдонларининг катта қисмини, яъни 15,8%ни қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиған бошқа ерлар, 5,7%ни ўрмонлар ва 2,8%ни томорқа ерлари ташкил этади.

Қишлоқ хўжалик ер турларининг тасдиқланган ер ҳисоботиға нисбатан таҳлил қилинганда, суғориладиган экин ер майдонларининг ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик экинлари экишга яроқсиз ҳолға келиб қолиши натижасида бир неча йиллар давомида экин экилмасдан бўз ерларға айланиб кетган бўлсада, бу ер майдонлари ҳисоботларда суғориладиган экин ер майдонлари сифатида акс эттириб келинган (5-жадвал).

Қашқадарё вилоятини туманларидаги суғориладиган экин ер ва бўз ер майдонларининг ер ҳисоботи (2005-2021 йиллар бўйича таҳлил)

№	Туманлар номи	2005 йил ҳолатига				2010 йил ҳолатига				2015 йил ҳолатига				2021 йил ҳолатига			
		суғориладиган экин ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	бўз ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	бўз ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	бўз ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	бўз ер майдони	суғориладиган экин ер майдони	суғориладиган экин ер майдони
1	Ғўзор	31187	2110	659	31373	2110	453	31145	7447	452	31104	7447	452	31104	7447	452	31104
2	Дехқонобод	2016			1882			1870			1868			1868			1868
3	Қашқадар	28424	575		28254	681		28129	3819		28027	3819		28027	3819		28027
4	Қарши	40950	2176		41014	1756		40693	3508		40502	3508		40502	3508		40502
5	Қарши ш	507			507			503			503			503			503
6	Қасб	43766	330		44491	330		44451	365		44527	365		44527	365		44527
7	Қитоб	10757	367		9863	296		8607	569		8313	569		8313	569		8313
8	Қосон	61498	11471	2553	61568	11471	2501	61277	11937	2480	61288	11937	2480	61288	11937	2480	61288
9	Қўбўрак	32152	11620		32289	11520		32505	12071		31612	12071		31612	12071		31612
10	Қўбўрак	50503	4360		51863	4330		51663	9276		52132	9276		52132	9276		52132
11	Қўбўрак	54975	1604	1919	55438	1604	1817	55926	6906	1668	55924	6906	1668	55924	6906	1668	55924
12	Қўбўрак	22406	1497		22814	1757		22781	1795		22705	1795		22705	1795		22705
13	Қўбўрак	18195			18095			17452			16995			16995			16995
14	Қўбўрак	24206	840		24688	2851		23494	2851		21308	2851		21308	2851		21308
15	Қўбўрак	421542	36950	5131	424139	38706	4771	420496	60544	4600	417283	60544	4600	417283	60544	4600	417283

3-расм. Йиллар давомида ҳолати ёмонлашганлиги сабабли экин экилмасдан келган суғориладиган экин ер ва ҳисоботдаги бўз ер майдонларининг ўсиш суръати.

Юқоридаги жадваллар ва 3-расмдан кўринадики, 2005 йил 1 январь ҳолатида 36 950 гектар суғориладиган экин ер майдони бўз ер майдонларга айланиб кетган бўлсада, ҳисоботларда суғориладиган экин ер майдони ҳисобланиб, қишлоқ хўжалик экинлари жойлаштириб келинган.

Суғориладиган экин ер майдонларини ҳолати ёмонлашиб бўз ер майдонларига айланиб кетаётганлиги ҳисоботларда кўрсатилмаганлиги ҳамда бу маълумотлар тўғрисида ўз вақтида давлат идораларига ҳамда тегишли ташкилотларга ахборот тақдим этилмаганлиги боис бу борада қатъий чора-тадбирлар белгиланмаганлиги натижасида, бундай ерлар биргина Қашқадарё вилоятида 10 йил давомида 23 594 гектарга кўпайиб, 2015 йил 1 январь ҳолатида 60 544 гектарга етган (3-расм).

Вилоятнинг суғориладиган ҳудудларида деҳқончилик, жумладан, пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, картошкачилик ва ем-хашак экинларини етиштириш, яйлов минтақасида чорвачилик ва тоғ олди ҳудудларида боғдорчилик-узумчилик анча ривожланган. Бунини вилоят ер фондини қишлоқ хўжалиги корхоналари,

муассасаларига бириктирилган қисмидан ҳам яққол кўриш мумкин (6-жадвал).

6-жадвал

Вилоят қишлоқ хўжалиги корхона ва ташкилотларига бириктирилган ерларни асосий ер турлари бўнча тақсимланиши

Т/р	Ер турлари	Майдон, минг, га	Умумий ер майдонига нисбатан % ҳисобида
1	Экин ерлари – жами шундан: суғориладиган	671,1 415,7	28,9 17,9
2	Кўп йиллик дарахтзорлар – жами шундан: суғориладиган	38,2 36,0	1,6 1,5
3	Бўз ерлар – жами шундан: суғориладиган	20,6 4,4	0,9 0,2
4	Яйлов ва пичанзорлар – жами шундан: суғориладиган	1214,1 0,1	52,3
5	Қишлоқ хўжалиги ер турлари – жами шундан: суғориладиган	1944,0 456,3	83,7 19,6
6	Бошқа ерлар	377,8	16,3
	Вилоят қишлоқ хўжалиги корхоналари жами ерлари	2321,8	100,0

4 ва 6-жадвалларни таққослаш шуни кўрсатадики, вилоят ер фонди таркибидаги асосий қишлоқ хўжалиги ер турларининг аксарият майдонлари қишлоқ хўжалиги корхоналарига ажратилган. Хусусан, жами экин ерларининг 99,3%, суғориладиган экин ерларининг 99,6%, кўп йиллик дарахтзорларнинг 98,2%, яйлов ва пичанзорларнинг эса 86,3% бугунги кунда айнан қишлоқ хўжалиги корхона, муассаса ва ташкилотлари томонидан фойдаланилмоқда. Бу рақамлар ҳақиқатдан ҳам вилоятда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни асосий соҳаларидан бири эканлигини тасдиқлайди.

Республика ҳукумати томонидан кейинги йиллари қишлоқ хўжалигида изчиллик билан ўтказилаётган ислохотлар, хўжалик юритишнинг янги шакллари – фермер ва деҳқон хўжалиklarинини бошқариш тизимини яратиш ҳамда фаолиятини эркинлаштириш борасида қилинаётган ишлар бевосита Қашқадарё вилояти қишлоқ

хўжалигини ривожлантиришга ҳам тааллуқли бўлган. Вилоятда ҳам ерга бўлган мулкчилик шаклларининг ўзгариши ҳисобига, айниқса, суғориладиган ерларга бўлган эътибор кучаймоқда ҳамда шу асосда моддий манфаатдорликка эришилмоқда.

Вилоят қишлоқ хўжалиги корхоналарининг асосий тури — бугунги кунда турли ихтисослик ва йўналишларда ташкил этилган, шунингдек, қайта ташкил этилган фермер хўжаликлари ҳисобланади. Фермер хўжаликлари, ўз моҳиятига кўра, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг асосий шаклига, соҳани барқарор ва самарали ривожлантиришни таъминлайдиган етакчи кучга айланди.

Фермер хўжаликлари тасарруфидаги ер участкаларидан фойдаланиш борасидаги қўшимча чора-тадбирларни амалга ошириш йўли билан улар фаолияти самарадорлигини янада ошириш, фермерларни холис ва ошқора танлаб олиш, шу асосда ер ва бошқа ресурслардан оқилона фойдаланиш, келгусида ҳосилдорликни ошириш, хўжаликларнинг молиявий аҳволини яхшилаш мақсадида вилоятда фаолият юритаётган фермер хўжаликларнинг ишлаб чиқариш, иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларни чуқур таҳлил қилиш ҳамда улар ер майдонларини мақбул ўлчамларга келтириш бўйича жойлардаги ишчи гуруҳлар билан биргаликда фермерлар ер майдонларини мақбуллаштириш (оптималлаштириш) ишлари олиб борилмоқда.

Вилоятдаги фермер хўжаликларининг 2021 йил 1 январь ҳолатига кўра, умумий сони 12 358 тани, шу жумладан, ихтисослиги бўйича: пахта-ғаллачилик 5 063 та, ғаллачилик 1 874 та, чорвачилик 1 551 та, боғдорчилик 1 968 та, боғдорчилик-узумчилик 447 та, узумчилик 382 та, сабзавотчилик-полизчилик 361 та, сабзавот-ғаллачилик 200 та ва бошқа йўналишларда 512 тани ташкил этади.

Ҳақиқатдан ҳам жами қишлоқ хўжалиги корхона, муассаса ва ташкилотларига бириктирилган экин ерларининг 76,8%, суғориладиган экин ерларининг 80,0%, кўп йиллик дарахтзорларнинг 55,5% фермер хўжаликларига узоқ муддатли ижара асосида бириктирилган.

Бундай фермер хўжаликлари ичида пахта-ғаллачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари вилоят бўйича алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар бугунги кунда пахта хом-ашёсини етиштириш бўйича асосий товар хўжаликларига айланишган.

Умуман, юқоридаги ер майдонлардан фойдаланган ҳолда вилоятда кейинги йиллари миқдорларда турли деҳқончилик маҳсулотлари етиштирилган (7-жадвал).

7-жадвал

Вилоят бўйича кейинги 17 йил (2004-2021 йй.) давомида етиштирилган асосий деҳқончилик маҳсулотларининг миқдори

Т/р	Экин турлари	2004 йил, тн	2010 йил, тн	2014 йил, тн	2018 йил, тн	2021 йил, тн	2021 йил 2004 йилга нисбатан, % ҳисобида
1	Пахта	468676	434786	421401	239086	393522	83,9
2	Бугдой	677644	931971	986356	771657	669199	98,7
3	Ем-хашак	129704	233844	120088	130680	404715	312,0
4	Сабзавот	141343	321472	462944	495911	399784	282,8
5	Картошка	42971	97743	150197	172632	147086	342,3

7-жадвалда келтирилганидек, кейинги 17 йил ичида вилоят экин майдонларида етиштирилаётган асосий деҳқончилик маҳсулотларининг таркибида жуда катта ўзгаришлар юз берган. Хусусан, асосий техник экини ҳисобланган пахта майдонлари кескин қисқарган, натижада 2021 йилга келиб пахта хом-ашёсини етиштириш 2004 йилга нисбатан камайган бўлса, аксинча, аҳоли учун зарур бўлган сабзавот ва картошка экинларини етиштириш миқдорлари кескин кўпайтирилган. Натижада, 2021 йилга келиб 2004 йилга нисбатан сабзавот етиштириш 2,8 баробарга, картошка етиштиришга бўлган талаб 3,4 баробарга ошган.

Сабзавот, полиз ва картошка экинларини етиштириш миқдорларини оширилганлиги, албатта, вилоятда ушбу йўналишларда кўплаб фермер хўжаликларини ташкил этилганлиги, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватланиши натижаси сифатида қараш зарур. Бундай фермер хўжаликларини ташкил этилиши аҳолини сабзавот, картошка маҳсулотлари билан тўлароқ таъминлашга имкон берди. Аммо шунини қайд қилиш зарурки, вилоятдаги мавжуд суғориладиган экин майдонларидан фойдаланиш даражаси кейинги йиллари турли сабабларга кўра бир мунча пасайиб кетди. Хусусан, асосий экин бўлган пахтанинг

ҳосилдорлиги 2021 йилга келиб гектарига 28,9 центнерни, ғалланинг ҳосилдорлиги 47,8 центнер, ем-хашак экинларининг ҳосилдорлиги 89,2 центнерни, картошканинг ҳосилдорлиги 126,4 центнерни ташкил этган, холос.

Экинлар ҳосилдорлигини бундай камайиб кетишига суғориладиган экин майдонларининг ҳолатидаги жуда кўп салбий ўзгартиришлар, жумладан, қишлоқ хўжалик экинларини суғориш суви билан етарли таъминланмагани, ерларнинг мелиоратив ҳолатини ёмонлашуви, турли эрозия жараёнларини кузатилиши ва буларнинг оқибатида бир қисм суғориладиган экин майдонларини қишлоқ хўжалиги оборотидан асоссиз чиқиб кетиши ўзининг салбий таъсирини кўрсатган.

Дарҳақиқат, юқоридаги сабаблар билан вилоятда қишлоқ хўжалиги ер турлари, хусусан, суғориладиган экин ерларининг майдонлари ҳам бир мунча қисқарган. Албатта, суғориладиган экин майдонларининг қисқариши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришга ўзининг салбий таъсирини ўтказмоқда. Буни вилоят бўйича қишлоқ хўжалиги ер турлари майдонларини кейинги 17 йил давомидаги ўзгариши тўғрисидаги маълумотлардан ҳам кўриш мумкин (4-расм).

4-расм. Қашқадарё вилоят қишлоқ хўжалиги ер турлари майдонларининг ўзгариш динамикаси (минг га ҳисобида).

4-расмда келтирилганидек, ҳақиқатан ҳам ушбу давр мобайнида қишлоқ хўжалиги ер турларининг майдонлари турли сабаблар билан анчагина қисқарган. Жумладан, 2019 йилга келиб қишлоқ хўжалиги ер турларининг майдонлари 2004 йилга нисбатан 55,6 минг гектарга, 2015 йилга нисбатан эса 9,1 минг гектарга камайган. Ушбу камайиб кетган ерларнинг аксарият қисмини айнан суғориладиган экин ерларини ташкил этиши ҳақиқатан ҳам экин майдонларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетаётганлигидан далолат беради (8-жадвал).

8-жадвал

Қашқадарё вилояти бўйича суғориладиган экин ерлари майдонларининг ўзгариш динамикаси

(минг га)

Вилоят бўйича	2004 йил	2010 йил	2015 йил	2021 йил	2021 йил	
					2004 йилга нисбатан, +, -	2010 йилга нисбатан, +, -
Жами	424,7	423,7	420,4	417,3	-7,4	-6,4

Дарҳақиқат, 8-жадвалдаги маълумотлардан аниқ кўриниб турибдики, қанчалик чеклашларга қарамасдан суғориладиган экин ерларининг майдонлари бирмунча қисқарган. Бундай қисқаришларнинг асосий қисми қишлоқ хўжалиги ерларидан ноқишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ер ажратиш ҳисобига юз берган.

Аммо юқоридаги камайиш билан бир қаторда суғориш суви етишмаслиги, суғориш сувини далаларга етиб бормаслиги, мелиоратив тармоқларни ишламаслиги оқибатларида ҳам суғориладиган экин ерларини оборотдан чиқиб кетиш ҳолатлари ҳам кузатилади, пировардида вилоятда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш кўламига катта салбий таъсир кўрсатмоқда. Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш бўйича юқори салоҳиятга эга бўлгани билан бир қаторда, сув танқислиги сабабли қишлоқ хўжалиги ерларидан тўлақонли фойдаланиш имкони мавжуд эмас [35; 25-26-б.]. Бундай ҳолатни чуқурроқ ўрганиш, қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишга ундаётган омилларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш бўйича аниқ чора-тадбирлар белгилаш

вилоятнинг суғориладиган экин майдонларидан фойдаланишни барқарорлаштиришда муҳим амалий аҳамият касб этади.

2.2-§. Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар тасарруфидаги ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган ерлар таҳлили

Юқорида эътироф этилгандек, вилоят қишлоқ хўжалиги ерларининг, жумладан, суғориладиган экин майдонларининг аксарият қисми турли ихтисосликларда фаолият юритаётган фермер хўжаликларига бириктирилган. Аммо кейинги 17 йил давомида вилоят бўйича асосий қишлоқ хўжалиги экинларининг майдонлари қисқарган. Бундай қисқариш пахта, ғалла, сабзавот ва бошқа қишлоқ хўжалик экинлари ер майдонларида кузатилади. (9-жадвал).

Дарҳақиқат, вилоят бўйича айниқса кейинги 5-6 йил ичида суғориладиган ер майдонларида экилган экинларнинг миқдорлари анчагина қисқарган. Жумладан, пахта майдонлари 24 500 гектарга, ғалла майдонлари 5 000 гектарга, сабзавот экинларининг майдонлари 504 гектарга, бошқа қишлоқ хўжалиги экинларининг майдонлари 10 186 гектарга камайган. Олинган маълумотлар кўрсатадики, вилоят бўйича кейинги йиллари жами 27 237 гектар суғориладиган экин ерлари қисқарган (9-жадвал).

9-жадвал

Вилоят бўйича асосий суғориладиган экин ерларининг экин турлари бўйича ўзгариш динамикаси

(гектар)

Т/р	Экин турлари	2004 йил га	2010 йил га	2015 йил га	2021 йил га	2021 йилни 2004 йилга нисбатан фарқи +/- га
1	Пахта	160400	160400	160400	135900	-24500
2	Ғалла	145000	145000	145000	140000	-5000
3	Сабзавот	10278	7690	6961	9774	-504
4	Ем-хашак	32426	31565	30022	45379	+12953
5	Бошқа экинлар	26522	25737	13501	16336	-10186
	Жами:	374626	370392	355884	347389	-27237

Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ушбу майдонларнинг аксарият қисми сув таъминотининг етишмаслиги натижасида суғориш сувини далаларга етиб бормаслиги, ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашиб кетганлиги сабабли қишлоқ

хўжалиги оборотидан чиқиб кетган. Суғориладиган экин майдонларини бундай камайиб кетиши ва асоссиз равишда қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишини вилоятнинг ҳар бир маъмурий туманида ҳам кузатиш мумкин.

Хусусан, вилоятнинг тадқиқотга тортилган Косон туманида ҳам кейинги 5-6 йилда пахта майдонлари 3 100 гектарга, ғалла майдонлари 500 гектарга, бошқа экинлар майдонлари 2 518 гектарга ва жами экин ерларининг майдонлари 2 710 гектарга камайган. Бундай камайишнинг асосий қисмини ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган майдонлар ташкил этади (10-жадвал).

10-жадвал

Қашқадарё вилояти Косон тумани бўйича асосий қишлоқ хўжалиги ерларининг экин турлари бўйича ўзгариш динамикаси

Т/р	Экин турлари	2004 йил га	2010 йил га	2015 йил га	2021 йил га	2021 йилни 2004 йилга нисбатан фарқи +/- га
1	Пахта	24800	24800	24800	21700	-3100
2	Ғалла	18500	18500	18500	18000	-500
3	Сабзавот	678	1008	400	1200	+522
4	Ем-хашак	4071	2973	1032	7159	+3088
5	Бошқа экинлар	3351	2847	1281	833	-2518
	Жами:	51602	50128	46013	48892	-2710

Албатта, вилоят бўйича суғориладиган ер майдонларини бундай қисқариши ўсиб бораётган аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан чорвачиликни эса зарурий ем-хашак билан таъминлашда бирмунча қийинчиликлар туғдиради. Умумий қилиб айтганда, мустақиллик йилларида Ҳукуматимиз томонидан олиб борилган қатор ижтимоий-иқтисодий ислохотлар, аҳоли турмуш даражасини оширишга қаратилган тадбирларни амалга оширилиши натижасида бошқа вилоятлар сингари Қашқадарё вилоятининг аҳолиси ҳам бирмунча кўпайганлигини эътироф этиш лозим. Бунга исбот сифатида 11-жадвал маълумотларини келтириш ўринли.

11-жадвал

Қашқадарё вилояти аҳоли сонининг ўзгариш сурати, минг киши

Т/р	2004 йил	2010 йил	2014 йил	2016 йил	2021 йил	2021 йилни 2004 йилга нисбатан фарқи +,-
Аҳоли сони	2378,5	2722,9	2958,9	3088,8	3335,4	+956,9

11-жадвалда келтирилганидек, кейинги 17 йил ичида вилоят аҳолисини кескин ўсиши кузатилган. Бу эса, сўзсиз, уларга тўғри келадиган экин ерлари майдонларини қисқаришига олиб келган.

Дарҳақиқат, бир томондан, суғориладиган экин ерлари асоссиз равишда қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетиши, иккинчи томондан аҳоли сонининг бундай катта миқдорларда ўсиши албатта аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондиришда қийинчиликлар тугдиради. Бунда асосан қуйидаги тенгликдан фойдаланиш тавсия этилади [Г.А.Талипов, 1992; 42-б.].

$$R = S/P \quad (2)$$

бу ерда:

R – аҳолини қишлоқ хўжалигидаги суғориладиган экин ери билан таъминланиш кўрсаткичи, га;

S – суғориладиган экин ерлари майдони, га;

P – аҳоли сони, киши.

Қуйидаги 12-жадвалда Қашқадарё вилояти бўйича кейинги 17 йил мобайнидаги демографик жараёнларга боғлиқ ҳолда суғориладиган экин турлари бўйича ер майдонлари ўзгариш динамикаси кўрсаткичи келтирилган.

12-жадвал

Вилоятдаги демографик жараёнларга боғлиқ ҳолда суғориладиган экин ер майдонларининг ўзгариш динамикаси

Т/р	Номи	2004 йил	2010 йил	2014 йил	2021 йил	2021 йилда 2004 йилга нисбатан фарқи +,-
1	Суғориладиган экин турлари ерлари, гектар	374626	370392	355884	347359	-27627
2	Аҳоли сони, минг киши	2378,5	2722,9	2958,9	3335,4	+956,9
3	Таъминланиш	0,16	0,14	0,12	0,10	-0,06

12-жадвалда келтирилганидек, 2021 йилда 2004 йилга нисбатан суғориладиган экин турлари ерлари 374 626 гектардан 347 359 (-27 627 га) гектарга камайган, ва аксинча аҳоли сонининг мунтазам ўсиши кузатилиб, 2 378,5 минг нафардан 3 335,4 минг (+956,9 минг) нафарга ортган. Пировардида, аҳоли сонига нисбатан экин турлари ерларининг таъминланиш даража кўрсаткичи 0,16 гектадан 0,10 гектар (-0,06 га)га камайган.

Демак, ушбу ҳолатлар ҳар бир одам сонига тўғри келадиган суғориладиган экин майдонлари кейинги йиллари, бир томондан аҳоли сонининг ўсиш ҳисобига, иккинчи томондан эса суғориладиган экин ерлари майдонларини кескин камайиб кетаётганлиги ҳисобидан камайганлигини кўрсатади.

Суғориладиган экин ер майдонларининг бундай камайиши тенденциясининг давом этиши, вилоятда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажмларига катта салбий таъсир кўрсатади. Шу билан бир қаторда, ердан фойдаланувчиларнинг тадбиркорлик фаолиятига ҳам таъсир қилиб, яъни улар томонидан олинadиган рента даромадларини кескин пасайиб кетишига замин яратади.

Иқтисодий нуқтаи назардан, ўртача рента даромадларини ҳисоблаш қуйидаги тенглик асосида амалга оширилади:

$$РД_{ўрт} = ЯД_c - X_{к.х} - X_{т.у} - \Phi_{тадб}. \quad (3)$$

бу ерда:

$РД_{ўрт}$ – рента даромадининг ўртача солиштирилма кўрсаткичи, сўм/га;

$ЯД_c$ – ялпи даромаднинг солиштира кўрсаткичи, сўм/га;

$X_{к.х}$ – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва йиғиб-териб олишга сарфланган солиштира ҳаражатлар, сўм/га;

$X_{т.у}$ – тупроқ унумдорлигини ушлаб туришга солиштира ҳаражатлар, сўм/га;

$\Phi_{тадб}$ – тадбиркорлик фойдаси, сўм/га [П.М.Салонников, 2012; 38-б].

Олиб борилган ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, суғориладиган экин майдонларини қишлоқ хўжалигидан асоссиз равишда чиқиб кетиши рента даромадларини пасайиб кетишига сабаб бўлган.

Ҳақиқатан ҳам, вилоят бўйича кейинги йиллари катта ер майдонлари турли сабаблар билан қишлоқ хўжалигидан чиқиб

кетаёганлиги кузатилади. Қашқадарё вилоят Қишлоқ хўжалиги ҳамда Ер ресурслари ва давлат кадастри бошқармаларининг расмий маълумотларига кўра, вилоят бўйича қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ерларининг умумий майдони 69 496,0 гектарни ташкил этган (5-6-расмлар).

5-расм. Қашқадарё вилоятда ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ерлари.

6-расм. Суғориш иншоотлари яроқсиз ҳолга келиб қолиши ҳамда бузилиб кетиши оқибатида сув таъминоти етишмаслиги натижасида қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган ерлар.

5-6-расмларда келтирилганидек, вилоят бўйича ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган 69 496 гектар ер майдонидан 44 818 гектари (64,5%) сув таъминоти етишмаслиги сабабли, 8 124 гектари (11,7%) суғориш тизимлари (канал, лоток ва ерариклар)ни яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги сабабли, 1 069 гектари (1,5%) артезиан қудуқлар ишламаслиги ва насослар бузилиши натижасида, 13 359 гектари (19,2%) мелиоратив ҳолати ёмонлашганлиги (1779,0 гектари ер ости сувлари кўтарилиб ботқоклашганлиги, 11 580 гектари кучли шўрланганлиги), 2 126 гектари (3,1%) эса гипс қатлами мавжуд ва сурункали қишлоқ хўжалик экинлари экилмаганлиги натижасида бутазорга айланиб кетганлиги сабабли қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган деган хулосага келиш мумкин [42; 163-168-б.].

Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ерларини туманлар кесимидаги маълумотлари 13-жадвалда келтирилган.

13-жадвалда келтирилганидек, вилоят бўйича ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган жами 69 496 гектар суғориладиган экин майдонларининг деярли 77,7 фоизини сув таъминоти етишмасдан ва суғориш иншоотлари яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги оқибатида фойдаланишдан чиқиб кетган ерларни ташкил этади. Бундай ерларнинг катта майдонлари вилоятнинг Ғузор, Косон, Қарши, Муборак ва Миришкор туманларида мавжуд бўлиб, улар асосан 1970-1980 йилларида комплекс ўзлаштирилган ҳудудларда бунёд қилинган лоток тизимларини ишдан чиққанлиги ва суғориш сувини меъёрида етиб бормаётганлиги оқибатида фойдаланишдан чиқиб кетган ерлар ҳисобланади.

Булардан ташқари, экин ерларини фойдаланишдан чиқиб кетишига суғориладиган экин ерларининг мелиоратив ҳолатини ёмонлашиб кетиши, ерларни кучли шўрланиб кетиши, ер арикларини ўз вақтида тозаланмаганлиги оқибатида кўмилиб қолганлиги, насосларни ишламаслиги кабилар ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Қашқадарё вилоятини туманларида ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ерлари*

№	Тушқилар	Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ерлар, га	Шу жумладан						Гўшс қатлами маълум ва сурункали экин	
			шундан		сув таъминоти, етишмай-диган ва суғориш иншоотлари ярқочган холга келган ерлар	шундан				
		Мелiorатив ҳолати бўзилган ерлар	ботқоқлашиб кетган ерлар	кучли шўрланган ерлар	сув таъминоти, етишмай-диган ва суғориш иншоотлари ярқочган холга келган ерлар	сув таъминоти етишмай-диган ерлар	лотокларни бузилиб кетган ерлар	ер арчиклари бўзилиб кетган ерлар	артисан қудуқлари ва насослар ишламаслиги натижасида лалани ерга айланган ерлар	
1	Ғузор	7600	1035	725	310	6550	3737	2602	210	15
2	Дехқонбод	452				452				
3	Қамаш	4075	654		654	3421	3071	127	89	134
4	Қарши	5427	2110	332	1778	3267	3267			50
5	Қасби	2638	777	133	644	1810	1155	543	62	51
6	Қитоб	574				574	298	276		
7	Қосон	14383				14383	12572	1811		
8	Муборак	11767	2270	271	1999	9497	8499	961	37	
9	Нишон	9710	5595		5595	2109	2014	54	41	2006
10	Миршкор	6960	553		553	6407	6407			
11	Чирокчи	3730	103	56	47	3627	1431	377	1144	675
12	Яқаббоғ	2180	262	262		1914	1914			4
	Жамий:	69496	13359	1779	11580	54011	44818	6751	1373	1069
										2126

Суғориладиган экин майдонларини асоссиз равишда қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига ушбу майдонларда тарқалган тупроқларнинг мелиоратив ҳолатини ёмонлашиб кетаётганлиги ҳам ўзининг маълум таъсирини кўрсатган. Умуман, олинган расмий маълумотларга қараганда, Қашқадарё вилоятининг суғориладиган минтақасида тарқалган тупроқларнинг мелиоратив ҳолати ўзига хос бўлиб, бундай тупроқлар вилоятнинг ғарбга яқин марказида тарқалган. Шўрланиш даражаси бўйича суғориладиган тупроқларнинг катта қисмини кучсиз ва ўртача шўрланган тупроқлар ташкил этади. Кучли ва жуда кучли даражада шўрланган тупроқлар унчалик кўп майдонларни эгаллаган эмас [52; 83-б., 17; 18-22-б.].

Ернинг сифати тупроқ қатламининг шўрланиши, тупроқларнинг озуқа моддалар билан таъминланганлик даражаси, жойнинг релъефи, ер майдонларининг мелиоратив ҳолати ва бошқалар бўйича аниқланади [40; 19-б.]. Суғориладиган тупроқларнинг ярмидан ортигининг сифат баҳоси, яъни бонитети анчагина юқори ҳисобланади. Суғориладиган тупроқларнинг шўрланишида табиий омилларга кўра антропоген омилларнинг таъсири катта.

Монографияда Аму-Қашқадарё ирригация тизимлари ҳавза бошқармаси ҳузуридаги «Мелиоратив экспедицияси»нинг 2022 йил 1 январь ҳолатидаги вилоятнинг суғориладиган ҳудудларида тарқалган тупроқларнинг мелиоратив ҳолатини ўрганиш натижалари келтирилган.

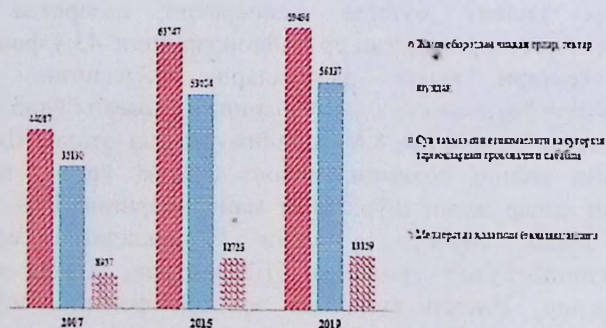
Бунда вилоят бўйича мелиоратив назоратда турган 513 970 гектар суғориладиган ер майдонларининг 43,4 фоизи, яъни 222 684 гектари турли даражаларда шўрланган. Шундан 44 197 гектари ўртача ва кучли шўрланишга учраган бўлиб, бу жами суғориладиган ерларнинг 8,6 фоизини ташкил этади. Шу билан бирга қайд қилиш лозимки, вилоят бўйича ўртача ва кучли шўрланган ерлар жами шўрланган майдонларнинг 19,9 фоизини ташкил этади. Муборак тумани суғориладиган ерларнинг 80,1 фоизини, Ғузор туманида 61,7 фоизини, Касби туманида 60,5 фоизини, Нишон туманида эса 58,1 фоизини шўрланган майдонларни ташкил этади.

Ўз навбатида мелиоратив ҳолатининг бузилиши натижасида қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган экин ерларининг майдони, бугунги кунга келиб, 13 359 гектарни ташкил этади. Ушбу

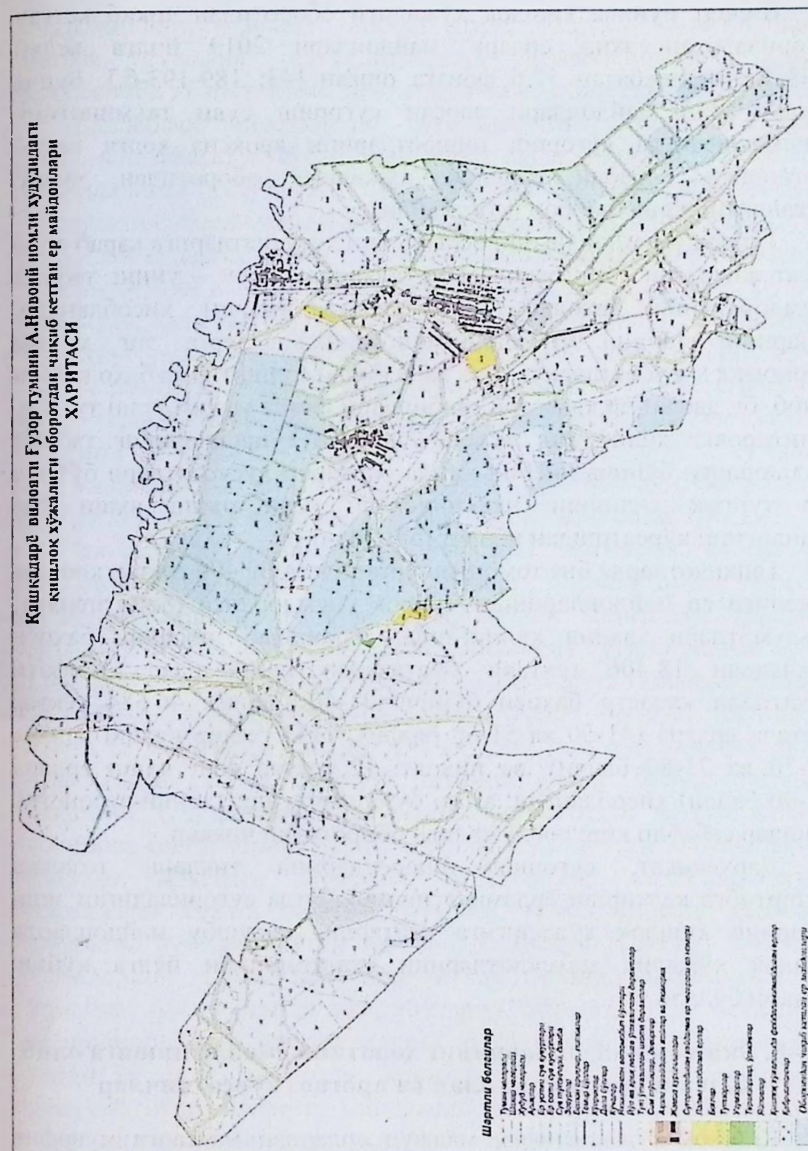
майдонларнинг аксарият қисмини кучли шўрланган ерлар ташкил этади. Бундай ерларни кишлоқ хўжалигига қайтариш учун, албатта, мавжуд мелиоратив тармоқларни тозалаш, улар иш фаолиятини яхшилаш ва шўр ювиш ишларини бажариш талаб этилади. Юқорида эътироф этилганидек, кишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ерларининг аксарият қисмини сув таъминоти етишмайдиган ва суғориш иншоотлари яроксиз ҳолга келиб қолган майдонлар ташкил этади.

Дарҳақиқат, қишлоқ хўжалигида кейинги 15 йил давомида амалга оширилган қатор таркибий ўзгаришлар натижасида мавжуд суғориш тармоқларини эгасиз қолиб кетиши, уларни қаровсиз ҳолда ташлаб қўйилиши, вақтида тозаланмаслиги ва таъмирланмаслиги оқибатида катта майдонлар қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган. Биргина Ғузор тумани А.Навоий номли ҳудуддаги 1796 гектар суғориладиган экин ер майдони яъни умумий суғориладиган экин ер майдонининг 66,3 фоизи қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган (8-расм.).

Юқоридаги сабаблар билан қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ер майдонлари, айниқса, кейинги йиллари кўпайганлигини кузатиш мумкин (7-расм). Вилоят бўйича қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган экин ерларининг майдони 2007-2008 йилларда 44 087 гектарни ташкил этган бўлса, 2018-2019 йилларга келиб 69 496 гектарни ташкил этган, яъни 10 йил мобайнида 25 409 гектарга ортган.

7-расм. Қашқадарё вилоятида 2007-2019 йиллар давомида қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган сугориладиган экин ер майдонлари.

8-расм. Қашқадарё вилояти Ғузор тумани А.Навий номи худудида қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган ер майдонлари 1:10 000 масштабли харитаси.

Вилоят бўйича қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ерлари майдонлари 2019 йилга келиб 2008 йилга нисбатан 57,6 фоизга ошган [43; 189-193-б.]. Бунда асосий экин майдонлари асосан суғориш суви таъминотини етишмаслиги ва суғориш иншоотларини яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги сабабли қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетганлигини яна бир бор исботлайди.

Тупроқ унумдорлигини белгиловчи хусусиятларига қараб ерни сифат жиҳатдан аниқ баҳолаш усулларида бири – унинг табиий унумдорлигини баҳолаш (бонитировка қилиш) ҳисобланади. Ерларнинг табиий унумдорлигини аниқлаш ерга энг муҳим агрономик хусусиятларига кўра балл билан солиштирма баҳо қўйиш бўлиб, бу давлат ер кадастри тадбирлари ичида муҳим ўрин тутати. Бонитировка қилишнинг асосий мақсади тупроқларнинг табиий унумдорлиги бўйича нисбий ҳамда барқарор хусусиятлари бўйича бир тупроқ хилининг иккинчисидан неча марта яхши ёки ёмонлигини кўрсатишдан иборат [54; 204-б.].

Тадқиқотларда биз томондан ўрганилган 69 496 гектар қишлоқ хўжалиги ер майдонларининг тупроқ унумдорлиги (бонитировка) маълумотлари таҳлил қилинганда, агроишлаб чиқариш баҳоси жиҳатидан 18 406 гектари «ўртачадан паст ерлар» (сифати жиҳатидан кадастр баҳоси бўйича 31-40 балли), 46 684 гектар «ўртача ерлар» (41-50 ва 51-60 балли), 4394 гектар «яхши ерлар» (61-70 ва 71-80 балли), ва ниҳоят, 12 гектар «энг яхши ерлар» (81-90 балли) ҳисобланади, аммо бу ерлар турли табиий-атропоген омиллар сабабли қишлоқ хўжалиги оборотидан чиққан.

Дарҳақиқат, суғориш иншоотларини тиклаш, тозалаш ва тартибга келтириш ёрдамидагина вилоятда суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалигига қайтариш ва ушбу майдонларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришни йўлга қўйиш мумкин бўлади.

2.3-§. Экин ер майдонларининг ҳолатини ёмонлаштиришга олиб келувчи асосий омиллар ва прогноз кўрсаткичлар

Қишлоқ хўжалигидаги мавжуд ерлардан мақсадга мувофиқ юқори самара билан фойдаланишга жуда кўп омиллар таъсир кўрсатади. Кўпгина омиллар ердан фойдаланишда ижобий натижаларга олиб келса, бошқа кўпгина омиллар аксинча, салбий натижаларга олиб келиши мумкин. Суғориладиган экин ерларидан

фойдаланишни оқилона ташкил этиш, улардан мумкин қадар қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда яхшироқ фойдаланиш вилоят иқтисодиётига катта ижобий таъсир кўрсатади.

Қашқадарё вилоятининг суғориладиган минтақаси иккита кичик минтақага, хусусан, қадимдан суғориладиган ва янгидан суғориладиган ҳудудларга бўлинган. Айнан мана шу бўлиниш вилоятдаги суғориладиган экин ерларидан фойдаланиш даражасига ва бундай ерларни қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига сабабчи бўлган асосий омилларни вужудга келишига асос бўлган. Жумладан, қадимдан суғориладиган минтақа аксарият ҳудудларида асосий суғориш тармоқларини доимий иш фаолиятида ушлаб туриш, даврий равишда тозалаш ишларини бажаришга ҳамда коллектор-зовур тармоқларини бир маромда ишлашга ерларни мелиоратив ҳолатини яхши ҳолатда ушлаб туришга туманлар ва хўжаликлар томонидан етарлича эътибор берилмади. Фикримизча бу ерда ҳудуднинг мураккаблик шароити асосий сабаб бўлган.

Ва аксинча, янгидан суғориладиган минтақада масалаларга эътибор бошқачароқ, яъни суғориш тармоқларини нормал ишлашига, коллектор-зовур тармоқларини меъёрдаги даражада ишлашига бўлган муносабат турли сабабларга кўра бошқача. Бу эса ўз навбатида, ердан фойдаланиш ҳолатига салбий таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишга ва юритишга таъсир этувчи ушбу тавсифларни эътиборга олган ҳолда салбий омиллар таъсири юқори бўлиши мумкин бўладиган ҳудудларини белгилаш, улар устидан қатъий кузатув ишларини олиб бориш ҳамда қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш соҳасида яхши бошқарувни амалга ошириш мумкин. Аммо қишлоқ хўжалиги ишларини мувоффақиятли юритиш соҳасида одамлар эгаллаган билимларини ҳамма вақт ҳам қўллай олиш имкониятига эга бўлмайди. Бунга етарли тажрибаларни бўлмаганлиги, баъзан эса бажарилиши зарур бўладиган ишга совуққонлик билан қараш сабаб бўлади. Бу эса, ўз навбатида, белгиланган ҳосилни ола олмасликка, молиявий йўқотишларга, ҳайдаладиган қишлоқ хўжалиги ерлари майдонини қисқариб кетишига олиб келади.

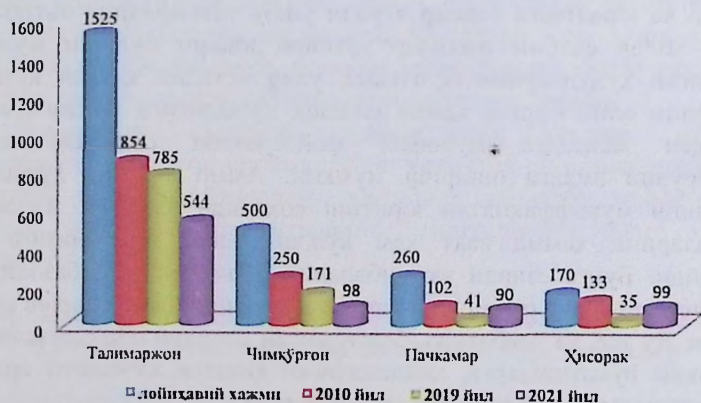
Юқоридаги эътироф этилганидек, узоқ йиллар қишлоқ хўжалигида фойдаланилмасдан қолган экин ерларига турли салбий омиллар таъсир кўрсатади ва пировардида бундай майдонлар қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетади. Жумладан, Қашқадарё

вилоятининг суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига куйидаги салбий омиллар катта таъсир кўрсатган:

- сув таъминотини етишмаслиги;
- лоток тизимларини бузилиб кетганлиги;
- ерларнинг мелиоратив ҳолатини ёмонлашганлиги;
- коллектор-зовур тармоқларининг яхши ишламаслиги;
- ариқлар ва суғориш иншоотларининг ўз вақтида тозаланмаслиги;
- артезан кудукларни ишламаслиги;
- суғориш суви билан таъминлайдиган насосларнинг ишламаслиги.

Сув таъминотини етишмаслиги. Юқорида қайд қилинган омилларнинг аксарият қисми экин ерларини суғориш суви билан таъминланиши билан боғлиқдир. Ҳақиқатан ҳам суғориладиган экин ерларини суғориш суви билан тўлароқ таъминланиши бундай ерларни қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига имкон берайди.

Расмий маълумотларда келтирилишича [10; 45-50-б.], сўнги 10 йиллик давомида вилоятда мавжуд бўлган сув омборларини сув билан таъминланиши, яъни йиғилган сув ҳажми вилоят бўйича ўртача 46,5% ни ташкил этган (14-жадвал, 9-расм).

9-расм. Вилоятдаги йирик сув омборларига 2010-2021 йилларда йиғилган сув миқдори.

Қашқадарё вилоятидаги мавжуд сув омборларида 2010-2021 йиллар давомида йиғилган сув ҳажмлари тўғрисида маълумот

№	Сув омборлари	Ҳажми (млн. м³)		Йил давомида йиғилган сув ҳажмлари (млн. м³)					
		лойи-хавий	ишлатил-майдиган	2010 йил		2019 йил		2021 йил	
				амалда	лойи-хавий ҳажмига нисбатан %	амалда	лойи-хавий ҳажмига нисбатан %	амалда	лойи-хавий ҳажмига нисбатан %
1	Талимаржон	1525,0	125,0	853,9	56,0	785,0	51,5	543,9	35,7
2	Ҳисорак	170,0	6,4	133,3	78,4	35,5	20,9	99,3	58,4
3	Чимқўрган	500,0	34,0	250,3	50,1	170,7	34,1	98,3	19,7
4	Пачкамар	260,0	68,0	102,5	39,4	40,5	15,6	90,2	34,7
5	Қамаши	25,0	1,2	24,0	96,1	29,1	116,3	20,7	82,8
6	Лангар	7,35	0,5	32,8	446,9	11,7	159,5	3,9	52,7
7	Дехқонобод	18,4	3,0	40,6	220,5	12,1	65,6	0,8	4,3
8	Қорабоғ	7,5	1,2	28,8	384,1	17,5	233,7	4,4	58,7
9	Нўғайли	2,5	-	1,3	52,4	2,9	116,2	1,9	63,3
10	Қизилсув	9,0	1,0	36,5	406,1	19,5	216,9	5,2	57,8
11	Янгиқўрган	3,3	0,5	13,2	399,9	9,2	279,9	2,4	72,7
12	Шўробсой	2,0	0,02	0,68	34,2	0,29	14,6	0,2	10,0
13	Қалқама	11,3	2,3					7,5	66,4
	Жами	2530,0	241,0	1518,0	60,0	1134,0	44,8	878,7	34,6

Юқоридаги 14-жадвал ва 9-расмлардаги маълумотлардан кўриш мумкинки, ҳақиқатан ҳам асосий, йирик сув омборларига йиғилган сувлар ҳажми лойиҳавий ҳажмларга нисбатан 2-3 баробарга кам бўлган, сув омборларида лойиҳавий ҳажмга нисбатан 2010 йилда 60%, 2019 йилда 44,8%, 2021 йилда эса 34,6 фоиз сув йиғилган. Ушбу ҳолатни бутун дунёда вужудга келган глобал иқлим шароит ва албатта, антропоген омиллар натижаси деб қараш ўринли.

Сўнгги йилларда вилоятнинг Талимаржон сув омборига тўпланган сув ҳажми 36-56% атрофида бўлган, Чимқўрган сув омбориники 20,0-50% атрофида, Пачкамар сув омбориники ундан ҳам паст 20-39% атрофида бўлган. Албатта, асосий сув омборларига

тўпланган сув микдорининг бундай кам бўлиши қишлоқ хўжалиги экинларини суғориш суви билан вегетация даврида таъминлашда қийинчиликлар тугдиради, яъни сув таъминоти етарли бўлмайди. Сабаби, суғориладиган ерларни анъанавий суғориш усуллари билан бир марта суғориш учун гектарига 800-1000 м³ сув талаб қилинади. Бундай сув етишмовчилиги оқибати ҳам кейинги йилларда каттадан-катта ер майдонлари қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган.

Лоток тизимларини бузилиб кетганлиги. Суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига жойларда ўз вақтида қурилган лоток тизимларини бузилиб кетганлиги, йўқ қилиб юборилганлиги ҳам катта таъсир кўрсатган. Маълумки, ўтган асрнинг 60-70 йиллари вилоятдаги Қарши чўллари ўзлаштирилиши, янги хўжаликлар ва туманларни барпо этилиши билан бир қаторда суғориш сувидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида бетонлаштирилган лоток тизимлари вужудга келтирилган эди. Бироқ, кейинги 25-30 йил давомида бундай лотокларни қаровсиз қолганлиги, эгасизлиги оқибатида уларнинг аксарият қисми бузилиб, йўқ бўлиб кетди. Ушбу ҳолатлар жойлардаги экин ерларига сув олиб бориш тизимини издан чиқарди. Натижада, бугунги кунга келиб вилоят бўйича 6 816 гектар суғориладиган экин майдонлари айнан лоток тизимларини бузилиб кетганлиги сабабли қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган.

Ерларнинг мелиоратив ҳолатини ёмонлашганлиги. Айнан суғориладиган экин майдонларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига сабабчи бўлган омиллар қаторида ерларнинг мелиоратив ҳолатини ёмонлашганлиги туфайли бўлиб, шундан кучли шўрланган майдонлар 11 580 гектарни ташкил этади. Бу албатта турли даражада минераллашган ер ости сизот сувлари ва коллектор-зовур тизимлари билан бевосита боғлиқ.

Коллектор-зовур тармоқларининг яхши ишламаслиги. Жойлардаги мавжуд коллектор-зовур тармоқларини яхши ишламаслиги, уларни қўмилиб қолганлиги, қаровсиз ҳолга ташлаб қўйилганлиги туфайли кейинги йилларда вилоят бўйича жами 13 359 гектар экин ерлари оборотдан чиқиб кетган.

Ариқлар ва суғориш иншоотларининг ўз вақтида тозаланмаслиги. Суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалиги чиқаришидан кетишига ер ариқларини ўз вақтида тозаланмаслиги сабабли қўмилиб қолганлиги, яхши ишламаслиги сабаб бўлган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, 2000 йиллардан кейин қишлоқ хўжалигида амалга оширилган туб ўзгаришлар, хусусан, олдинги қишлоқ хўжалик корхоналарини тугатилиши ва уларнинг ўрнига турли ихтисосликлардаги фермер хўжаликларини ташкил этилиши, 2009 йилдан кейин бундай хўжаликларни бир неча марта қайта ташкил этилиши оқибатида мавжуд суғориш тизимлари, улардаги гидротехник иншоотлар аксарият ҳолатларда қаровсиз ва эгасиз бўлиб қолди. Бунинг натижасида ариқлар ва суғориш иншоотлари ўз вақтида тозаланмади, бу эса ўз навбатида ер ариқларини ишга яроқсиз ҳолга келиб қолишига олиб келган.

Артезиан қудуқларни ишламаслиги. Суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига олиб келган омиллар қаторида артезиан қудуқларни ишламасдан қолганлигини ҳам киритиш мумкин. Вилоят ер майдонларини суғориш учун қатор тоғ олди ҳудудларида артезиан қудуқлар қазилган ва далаларни суғориш ушбу қудуқлардан фойдаланилади. Лекин, туманларда ердан фойдаланувчи субъектларни кўп марта ўзгарганлиги оқибатида ушбу артезиан қудуқларга техник қаровларни ўз вақтида ўтказилмаслиги, уларда зарурий таъмирлаш ишларини бажарилмаганлиги оқибатида аксарият ҳудудларда улар ишламай қолган. Бундай салбий ҳолатлар Ғузор туманидаги 210 гектар, Касби туманидаги 50 гектар ва Чироқчи туманидаги 291 гектар суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетишига олиб келган.

Суғориш суви билан таъминлайдиган насосларнинг ишламаслиги. Экин майдонларини ўз вақтида суғориш суви билан таъминлашда насосларнинг ҳам роли каттадир. Уларнинг аксарияти йирик, магистрал сув манбаларидан хўжаликларнинг ички суғориш тармоқларига сувни олиб беришда ишлатилади. Айнан ушбу насосларни ҳам бузилиб, ишдан чиқиб қолганлиги оқибатида ҳам Қамаш туманида 134 гектар, Чироқчи туманида эса 384 гектар суғориладиган экин майдонлари бўз ерларга айланиб кетган.

Прогноз кўрсаткичлар. Суғориладиган экин ерларини юқоридаги омиллар билан асоссиз равишда қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетганлиги вилоят қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига катта салбий таъсир кўрсатмоқда.

Хусусан, ҳисоб-китобларда жами 69 496 гектар суғориладиган экин ерларининг қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетганлиги сабабли, вилоят бўйича ҳар йили қўшимча 85,9 минг тонна

сабзавот, 243,1 минг тонна полиз, 9,3 минг тонна картошка, 428,3 минг тонна мева, 9,0 минг тонна мойли ва дуккакли махсулотлар ҳамда 231,8 минг тонна чорва моллари учун ем-хашак етиштиришга имкон бермаяпти.

Демак, ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ер майдонларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур бўлади:

- ер ости сувлари баланси бузилишининг ва сизот сувларининг ер юзасига кескин кўтарилишининг олдини олиш учун биринчи навбатда суғориш режимларига қатъий амал қилиш;

- барча тоифа суғориш тармоқларини техник қайта жиҳозлаш ва сифатли таъмирлаш (гидроизоляциялаш, облицовкалаш) орқали суғориш тизимларидан филтрацияланиб келаётган сувлардан унумли фойдаланиш;

- гидромодул районлаштириш схемасида белгиланган суғориш нормалари, сони ва муддатларини аниқ белгилаш;

- деҳқончилик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш самарадорлигининг асосий мезони эканлигини назарда тутган ҳолда, сувдан фойдаланишнинг ҳуқуқий ва ижтимоий меъёрларига риоя қилиш;

- барча гидромелиоратив тизимларини ишчи ҳолатига келтириш;

- ер ости оқимлари тўла таъминланган, сизот сувларининг сатҳи максимал чуқурликда жойлашган, тупроқ ҳарорати ҳали пасаймаган муддатларда (куз-баҳор ойларида) сифатли яхши текисланган майдонларда тупроқнинг шўрланганлик даражаси (кучсиз, ўртача, оғир) ва шўрланиш химизми (сульфатли, хлорид-сульфатли, сульфат-хлоридли ва хлоридли), механик таркиби (енгил, ўрта, оғир) ва сув ўтказувчанлик қобилятини (кам, ўртача, яхши) ҳисобга олган ҳолда тупроқ шўрини ювиш тадбирларини ўтказиш [41; 135-139-б.].

Ушбу майдонларни қишлоқ хўжалиги оборотига киритиш яқин йилларда қуйидаги иқтисодий натижаларни бериши мумкин (15-жадвал).

15-жадвал

Қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган экин ерларини қайтаришдан кутиладиган натижаларнинг прогноз кўрсаткичлари

№	Қишлоқ хўжалик экинлари	Майдони, га	Ҳосилдорлик, ц/га	Ялпи ҳосил, минг тонна	Махсулот қиймати, млн. сўм	Умумий қиймати, млн. сўм
1	Сабзавот экинлари	3906	220,0	85,9	1,2	103118,4
2	Поліз экинлари	12155	200,0	243,1	1,5	364650,0
3	Картошка	421	220,0	9,3	3,0	27786,0
4	Бог	36258	110,0	398,8	1,9	757792,2
5	Узум	2458	120,0	29,5	2,2	64891,2
6	Мойли экинлар	1628	18,0	2,9	6,0	17582,4
7	Дуккакли экинлар	3397	18,0	6,1	4,5	27515,7
8	Озука экинлар	9273	250,0	231,8	1,2	278190
	Жами:	69496				1641526

Юқоридаги ҳисоб-китоблардан шуни кўриш мумкинки, вилоят бўйича 69 496 гектар суғориладиган экин ер майдонини қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетганлиги вилоят бўйича 1 641,5 миллиард сўмлик махсулот етиштиришга имкон бермаяпти.

III БОБ. ҲОЛАТИ ЁМОНЛАШИБ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ОБОРОТИДАН ЧИҚИБ КЕТГАН БЎЗ ЕРЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

3.1-§. Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган бўз ерларни қайтадан оборотга киритишда картографик таъминотининг роли

Ерлардан фойдаланишни оқилона ташкил этишда қишлоқ хўжалиги тасарруфидаги ер майдонларидан фойдаланишни ташкил этишда зарурий маълумотларни олиш, уларни қайта ишлаш ер тузиш хужжатларида ёритиш, ернинг ҳуқуқий, табиий ва хўжалик ҳуқуқларида юз берадиган ўзгаришларни аниқлаб бориш ҳамда уларни тегншли хужжатларда ёритиб бориш мураккаб жараёндир. Бундай жараёнларни асослантириш ер майдонларининг миқдори, сифати ва ундан фойдаланишни истиқболли ташкил этиш тўғрисидаги маълумотларни бугунги кун талаби даражасида ушлаб туриш учун автоматлаштирилган технологияларни қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай технологиялардан бири бу миллий геоахборот тизими ҳисобланади [Э.Ю.Сафаров, 2015; Ўқув қўлланма. 182-б.].

Республикамиздаги мавжуд ерларда мониторинг юритиш, ер муносабатларини тартибга солиш ва соҳага замонавий технологияларни ҳамда ер ресурсларини ҳисобга олишнинг янги услубларини жорий этиш мақсадида ГАТ технологиялари кенг қўламда қўлланилиб келинмоқда [60; 66-б.].

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар мониторингини ахборот билан таъминлашда ўтказилган тупроқ, геоботаник ва бошқа тадқиқотлар, тупроқ агрохимкартограммалари, тупроқ шўрланиш хариталари, ерданфойдаланувчиларни рўйхатга олиш, ерларни миқдор жиҳатдан ҳисобга олиш, тупроқ бонитировкаси ва ерларнинг норматив қиймати маълумотлари базасидан фойдаланилади [35; 42-45-б., 68; 14-17-б.].

Миллий геоахборот тизими асосан географик ахборот тизим (ГАТ)дан фойдаланишни назарда тутган ҳолда бугунги кунда яратилаётган ягона «геопортал» кўринишини олади. Геопортал тизими орқали турли хариталар тузиш ишларини инсон омилини камайтириш ҳамда юқори аниқликда маълумотлар олиш учун замонавий технологиялардан, яъни масофадан зондлаш, глобал навигациялаш сунъий йўлдошлар тузилмалари (ГНСС)дан

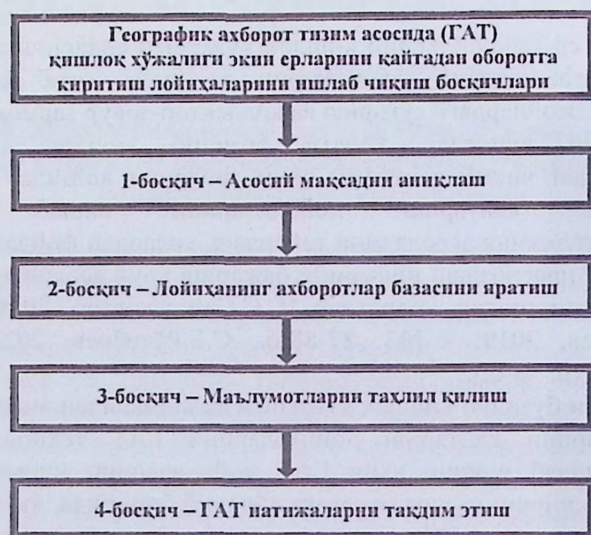
фойдаланиб мавжуд маълумотларга солиштириб ноқонуний эгалланган ер майдонларини қишлоқ хўжалиги ерларини ҳолатида юз берадиган салбий ҳодисаларни ва бунга олиб келаётган омилларни, жойлардаги сугорниш ва коллектор-зовур тармоқларнинг ҳолатларини аниқлаш, ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетаётган экин ерларини қайтадан қишлоқ хўжалигига қайтариш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва уларнинг техник асосларини тайёрлаш, ерлардан фойдаланишни истиқболга прогнозлаш ишларини бажариш учун асосни яратишни автоматлаштиришдан иборатдир [С.С.Сандқосимов, 2016; 54-б.], [Б.Н.Инамов, 2019; - №3. 87-88-б., С.Б.Рўзиев, 2022; Дисс. автореферати. 48-б.].

Ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларини қайтариш лойиҳаларини ГАТ технологиялари асосида ишлаб чиқиш, яъни ГАТ лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш муҳим масалага айланиб бормоқда, чунки айнан ГАТ бу ишларни бажаришни енгиллаштиради, сарфланадиган молиявий ва меҳнат ҳаражатларини камайтиради. Махсус ГАТ дастурларида (ArcGIS, QGIS, ENVI, Erdas Imagine) ортофотопланлардан фойдаланган ҳолда дастлабки, оралик ва якуний ер мониторинги ишлари юритилади [37; 42-45-б., 15; 52-б.].

ГАТ мавжуд объектларни карталаштириш ва таҳлил қилиш, мавжуд ҳудудда истиқомат қиладиган аҳолининг ҳаёти ва фаолиятида рўй берадиган воқеаларни ўрганиш учун зарур бўладиган замонавий компьютер технологияси сифатида қаралади [Э.Ю.Сафаров, 2015; 182-б.].

Бу борада қишлоқ хўжалиги ер майдонларидан фойдаланишни ташкил этиш, жумладан ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларни қайтариш билан боғлиқ ер тузиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда бундай технологияларни қўллаш ҳам, фикримизча катта самара беради.

Географик ахборот тизим асосида (ГАТ) асосида қишлоқ хўжалик экин ерларини қайтадан оборотга киритиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш кетма-кетлигига кўра қуйидаги 4 та босқични ўз ичига олади (4-схема).

4-схема. ГАТ асосида қишлоқ хўжалик экин ерларини қайтадан оборотга киритиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш босқичлари.

Юқоридаги каби қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларини қайтариш ҳамда бу ерларни ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни йўлга қўйиш билан боғлиқ лойиҳаларни ГАТ асосида ишлаб чиқишда бу босқич муҳимдир, негаки айнан юқоридаги саволларга лойиҳанинг ҳажмини, шунингдек лойиҳани бажаришда қандай усуллардан фойдаланиш зарурлигини аниқлайди.

2-босқич – Лойиҳанинг ахборотлар базасини яратиш. Ахборот тизимининг асосини ташкил этади. Демак лойиҳани ишлаб чиқиш учун ахборотларни тўплаш ва унинг базасини яратиш зарур бўлади. У асосан учта кичик босқичдан, яъни маълумотлар базасини яратиш, тўпланган маълумотларни базасига киритиш ва юклаш ҳамда маълумотлар базасини бошқаришдан иборат бўлади. Умуман олганда маълумотлар базасини яратиш ҳар қандай лойиҳанинг жумладан ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларини босқичма босқич қайтадан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига тортиш лойиҳасининг энг мураккаб ва кўп вақт сарфини талаб қиладиган қисмидир, негаки бунда қишлоқ хўжалиги айланмасига қайтариладиган ер участкаларининг майдонлари қайтариш

босқичлари қайтариш учун ҳал қилинадиган ташкилий-иқтисодий омиллар, қайтариладиган ерларнинг тупроқ хусусиятлари, қайтариладиган ерларда етиштириладиган қишлоқ хўжалиги экинларининг турлари, қайтариладиган ерларга сарфланадиган моддий ва меҳнат харажатлари, қайтариладиган ҳудудларни муҳандислик инфратузилмалари билан таъминланганлиги ҳолати ва бошқа қатор маълумотлар тўпланади ва таҳлил қилинади. Таҳлил натижаларининг аниқлиги ушбу вақтда фойдаланиладиган маълумотларнинг аниқлиги билан белгиланади.

3-босқич – Маълумотларни таҳлил қилиш. Маълумки, ГАТ технологиялари ёрдамида олинган маълумотларни таҳлил қилиш оддий карталаштиришдан то мураккаб фазовий моделларни яратишгача фарқланади. Илмий манбаларга биноан модел – бу жараёнларни имитациялаш учун фойдаланиладиган реал дунёни акс эттириш, натижаларни башоратлаш ёки муаммони таҳлил қилишдир [Э.Ю.Сафаров, 2015; 182-б., А.Р.Бабажанов, Р.Д.Абдираманов, 2020; 119-121б.].

ГАТнинг қуйидаги функцияларидан фойдаланиш мумкин. Булар:

- геометрик моделлаштириш функциялари;
- масофаларни ўлчаш, буферлар яратиш ва майдонлар ҳамда периметрларни ҳисоблаш;
- қийматларни моделлаштириш функциялари;
- қийматларни бир бирига мос келувчи қисмларини топиш учун маълумотлар тўплашни бирлаштириш;
- яқинликни моделлаштириш функциялари;
- жойни ҳудудларга бўлиш ўзгартириш йўлларини қидириш, жойлаштиришдан иборат бўлади.

Қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларни қишлоқ хўжалигига қайтариш билан боғлиқ хўжаликлараро ер тузиш лойиҳаларида ГАТни қўллаш натижалари шунинг кўрсатадики, қўлда оддий усулларда бажариш мураккаб бўлган ёки узок муддатда бажариладиган таҳлилни (қайтадан қишлоқ хўжалигига тортиладиган ер участкаларини аниқлаш ва босқичлар бўйича танлаш, уларни лойиҳада жойлаштириш, қишлоқ хўжалиги айланмасига тортиш учун бажариладиган ишлар қўламини ва қийматини аниқлаш ҳамда техник кўрсаткичларни ҳисоблашни) тез ва аниқ натижалар билан бажариш мумкин бўлади. ГАТдан фойдаланиш усуллари ва параметрларини ўзгартирган ҳолда

ва таҳлил этишни қайтадан бажариб, қишлоқ хўжалигига қайтадан киритиладиган ерларни ташкил этиш лойиҳасининг бир неча муқобил вариантларини ишлаб чиқиш мумкин.

4-босқич – Натижаларни тақдим этиш. Ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларини қайтадан қишлоқ хўжалигига жалб қилиш мақсадида ишлаб чиқиладиган ер тузиш лойиҳалари учун ГАТ технологиялари ёрдамида бажарилган таҳлил ишларнинг натижалари аксарият ҳолларда ер тузиш лойиҳаси картасида акс эттирилади. Аммо ГАТдан фойдаланганда натижаларни акс эттиришнинг танланган маълумотлари бўйича графиклар ва ҳисобот турларини ҳам билиш муҳимдир. Графиклар, чизмалар ва ҳисоботларни алоҳида бажариш, бошқа иловаларда яратилган ҳужжатларга уларни қўйиш ёки уларни карталарда алоҳида тарзда жойлаштириш мумкин бўлади [И.К.Лурье, 2016; 424-б.].

Шундай қилиб, биз юқорида ГАТ технологияларини қўллаган ҳолда ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган ерларни қайтадан қишлоқ хўжалигига қайтариш лойиҳаларини ишлаб чиқиш босқичларининг кетма кетлиги билан танишдик. Булар асосида айнан ГАТ лойиҳаларини объектларда режалаштиришга киришиш мақсадга мувофиқ.

Лойиҳани режалаштириш юқоридаги босқичлар асосида аниқ объектда бажариш мақсадга мувофиқ. Бу борада биз томондан Қашқадарё вилоятининг туманларида кейинги йилларда ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларини босқичма-босқич қайтадан қишлоқ хўжалигига тортиш лойиҳаларини ишлаб чиқишда ГАТ технологияларидан фойдаланиш масалалари кўриб чиқилди.

Бунда, ГАТ технологияларидан фойдаланган ҳолда тадқиқотлар давомида тўпланган маълумотлар асосида суғориладиган майдонларнинг мелиоратив ҳолатини таснифлаш харитаси, тупроқлар шўрланиш харитаси ҳамда сизот сувлари сатҳи чуқурлиги бўйича вегетация даври хариталари яратилди [45; 141-144-б.], қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ерларни қайтариш бўйича лойиҳалар ишлаб чиқишда мазкур харита ва маълумотлар фойдаланилади.

Маълумки, Қашқадарё вилояти республиканинг асосий суғориладиган экин ерларининг катта майдонлари тўпланган вилоятлардан биридир. Бу суғориладиган экин ерларнинг умумий

майдонлари мамлакат жами суғориладиган экин ерларнинг деярли 15% ини ташкил этади. Расмий маълумотларда келтирилишича, жами суғориладиган экин ерларидан 69 496 гектари турли салбий жараёнлар оқибатида қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган. Жумладан, 13 390 гектар экин майдони ер ости сизот сувларининг кўтарилиши ва кучли шўрланиш билан боғлиқ ерларнинг мелиоратив ҳолатини ёмонлашганлиги, 56 137 гектар майдон эса сув таъминоти етишмаслиги, лоток тизимларини бузилиб издан чиққанлиги, ер ариқларини бузилиб кетганлиги, артезиан қудуқларининг ишламаслиги насосларни бузилиб қолиши билан боғлиқ сув таъминоти етишмайдиган ва суғориш иншоотларини яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги сабабли деб эътироф этиш мумкин [69; 179-182-б.].

Юқоридаги сабаблар билан қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларнинг майдони вилоят суғориладиган ерларининг 16,6% ини ташкил этади. Шундай экан, бундай ҳуқуқга барҳам бериш ва қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган ерларни қайтариш бўйича бажариладиган ҳар қандай лойиҳалар вилоят учун катта амалий аҳамият касб этади [46; 287-289-б].

Бундай тадбирларни амалга ошириш қачонки вилоят, балки мамлакат учун ҳам катта амалий аҳамиятга эга бўлганлиги боис республика ҳукумати томонидан махсус қарор ҳам қабул қилинган [6; 5-б.].

Ушбу қарорга биноан 2021-2023 йиллар давомида вилоят бўйича жами фойдаланишга киритиладиган ерлар майдони 82 458 гектарни ташкил этади. Ушбу майдонларнинг 50 822 гектарини айнан қайтадан фойдаланишга киритиладиган ерлар ташкил этади. Бунинг учун 671 км узунликдаги ирригация тармоқларини қуриш, реконструкция қилиш ва таъмирлаш, шундан 304 км узунликдаги коллектор-дренаж тармоқларини таъмирлаш ва реконструкция қилиш, 98 дона насос агрегатларини ўрнатиш ва реконструкция қилиш, 91 дона тик суғориш қудуқларини қуриш ва 82 дона турли гидротехник иншоотлар қуриш талаб қилинади.

Бунда қайтадан қишлоқ хўжалиги айланмасига киритиладиган ерларнинг аксарият қисми 2022 ва 2023 йилларга тўғри келади. Вилоятнинг маъмурий туманлари ва йиллар кесимида бажариладиган ишларнинг лойиҳа кўрсаткичлари қуйидаги 16-жадвалда ўз ифодасини топган.

Қашқадарё вилоятида фойдаланишдан чиқиб кетган ерларни
2022-2023 йилларда ўзлаштириш кўрсаткичлари ва талаб этиладиган маблағлар ҳисоб-китоби

Т.р	Туғилган номи	Фойда- ланишга (оборотга) кириш- ладиган майдон, гектар	Ўзлаштирилган табиғатлари			Ўзлаштирилган табиғатлари ва реконструкция қилиш			Ўзлаштирилган табиғатлари ва реконструкция қилиш			Ўзлаштирилган табиғатлари ва реконструкция қилиш			Ер таъсирати учун ҳаражатлар, млн сўм	Жами талаб этиладиган маблағлар, млн сўм
			кв	дони	млн сўм	кв	дони	млн сўм	кв	дони	млн сўм	кв	дони	млн сўм		
			2022 йил учун													
1	Ғазор	1193	29		10194	19		7073	10	3121				4353	14548	
3	Қарши	1599	22		15160	15		5853	7	4901	6	4406		5832	20992	
4	Косон	4038	25		15482	9		9181	16	4101	6	2200		14730	30212	
5	Қашғари	1759	35	5	8362	10		1256	25	6207			5	900	14778	
7	Миршарор	2699	63		12403	8		3792	55	7201	4	1410		9847	22250	
8	Муборак	4233	18		12841	5		3490	12	5321	14	4030		15442	28783	
9	Қасби	707	32	5	8467	6		2646	27	4681	2	240	5	900	11048	
10	Ниспон	2187	40		11881	22		4820	18	5201	4	1860		7978	19859	
11	Чироқчи	623	13	14	6152	13		2050					14	4102	2273	
13	Якшабод	87	10	5	3040	10		1900					5	900	8424	
13	Жамии:	19126	288	29	103981	118		42059	170	40734	38	14386	29	6802	319	173751
2023 йил учун																
1	Ғазор	1362	40		14405	26		9853	14	4553					4969	19374
3	Қарши	1890	22		16983	14		10152	8	4881	4	1950			6895	23877
4	Косон	1597	12		12703	5		8252	7	2561	5	1890			5826	18529
5	Қашғари	1005	25	8	9799	12		2002	13	4557	5	1801	8	1440	3666	13465
7	Миршарор	2068	45		24208	13		7457	32	15400	3	1351			7544	31752
8	Муборак	3231	22		20710	10		7660	12	10500	6	2550			11787	32497
9	Қасби	1443	31	2	12615	9		5659	22	4776	4	1820	2	360	5264	17879
10	Ниспон	4314	40		13066	24		5870	16	5336	4	1860			15737	28803
11	Чироқчи	817	15	14	9582	15		5081					14	4102	2980	12563
13	Якшабод	430	10	5	5951	10		4200					5	900	1569	7519
13	Жамии:	18157	262	29	140021	139		66186	124	52562	37	14472	29	6802	20258	66237

16-жадвалда келтирилганидек, қайтадан қишлоқ хўжалик айланмасига киритиладиган ер майдонларининг аксарият қисми 2022 ва 2023 йилларга тўғри келади. Бунинг учун бажарилиши кўзда тутилган ишларнинг катта ҳажмлари ҳам айнан 2022–2023 йилларга режалаштирилган.

Албатта, ушбу жараёнда маъмурий туманларда қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларини қайтариш, уларда яна қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга киришиш бўйича жуда катта ҳажмлардаги ишларни бажариш зарур бўлади. Демак, туманларда бундай ерларни қайтариш бўйича кўп сонли тўлақонли ер тузиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш билан узвий боғлиқлигидан далолат беради.

Ушбу лойиҳалар билан бир қаторда қайтадан қишлоқ хўжалиги айланмасига тортиладиган ер майдонларига қандай қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш мақсадга мувофиқ бўлиши мумкинлиги тўғрисида ҳам ҳулосалар ва таклифлар ишлаб чиқиш зарур бўлади. Бундай қишлоқ хўжалиги экинларини танлаш ва уларни аниқ ер майдонларида жойлаштириш учун таклифлар ишлаб чиқишда ушбу экинларни жойга мос келиши, келгусида юқори ҳосил бериши, суғориш сувини иқтисод қилиш имкониятлари, таннархини мумкин қадар камроқ бўлиши, атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатмаслиги каби қатор кўп сонли омиллар ҳам ҳисобга олиниши зарур бўлади.

Бу ерда шуни эътироф этиш лозимки, бугунги кунга қадар республика вилоятлари ва туманларида ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган майдонларни аниқлаш, бунинг сабабларини ўрганиш ва бундай ерларни қайтадан қишлоқ хўжалигига жалб қилиш масаласига бундай жиддий эътибор қаратилмаган.

Маълумки, аҳоли сонининг ўсиши уларни тоза озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабни кучайиши, шунингдек янги ерларни ўзлаштириш ва қишлоқ хўжалигига жалб қилиш жуда катта сарф-ҳаражатларни талаб қилади. Биз томондан олиб борилган ҳисоб-китобларга кўра, 1,0 гектар янги ерни ўзлаштириш бир неча ўн гектар қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерни қайтариш ҳаражатларига тенг келиши аниқланди.

Демак, янги ерларни суғориш учун қўшимча сув манбаларини етарли эмаслиги ва бошқа омиллар суғориладиган экин

майдонларини айнан шундай ерларни қайта тиклаш ҳисобига кўпайтириш мумкин эканлигини кўрсатади.

Бу борада, биз томондан мазкур жараёни тезлаштириш ва юқорида санаб ўтилган барча талабларни бажарилишига тўла ишончлигини ошириш мақсадида ГАТ технологияларидан фойдаланиш таклиф этилади.

Ер майдонларини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришга қайтариш билан боғлиқ бўлган ер лойиҳаларни ишлаб чиқишда маълумотлар базасини яратиш жараёнида маълумотларни тўплаш ва олинган маълумотларни тўлиқ таҳлил қилиш зарур бўлади.

ГАТ технологияларига асосланган ер тузиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш [65;141-142 б.] жараёнида маълумотларни таҳлилга тайёрлаш ва қайта таҳрирлаш қуйидаги босқичларини ўз ичига қамраб олади:

- маълумотлар сифатини текшириш (маълумотларни аниқлиги ва долзарблиги);
- маълумотлар форматини ўзгартириш;
- маълумотларни киритиш, рақамлаш сканерлаш, ўзгартириш, географик жиҳатдан боғлаш;
- координаталар тузилишини аниқлаш;
- қатламларни координаталарнинг тизимига лойиҳалаш;
- қўшни қатламларни бирлаштириш.

Ушбу босқичларнинг барчасини бажаришга ГАТ технологияларининг асосий дастурларидан, хусусан ArcGIS ва ArcCatalog дан фойдаланиш ижобий натижа беради. Бундан ташқари, ушбу дастурлар ёрдамида маълумотларни қайта ишлаш воқеиликни илмий-амалий асосда аниқ таҳлил қилиш имконини беради.[62;157-158-б., 63;100;10-12-б.]

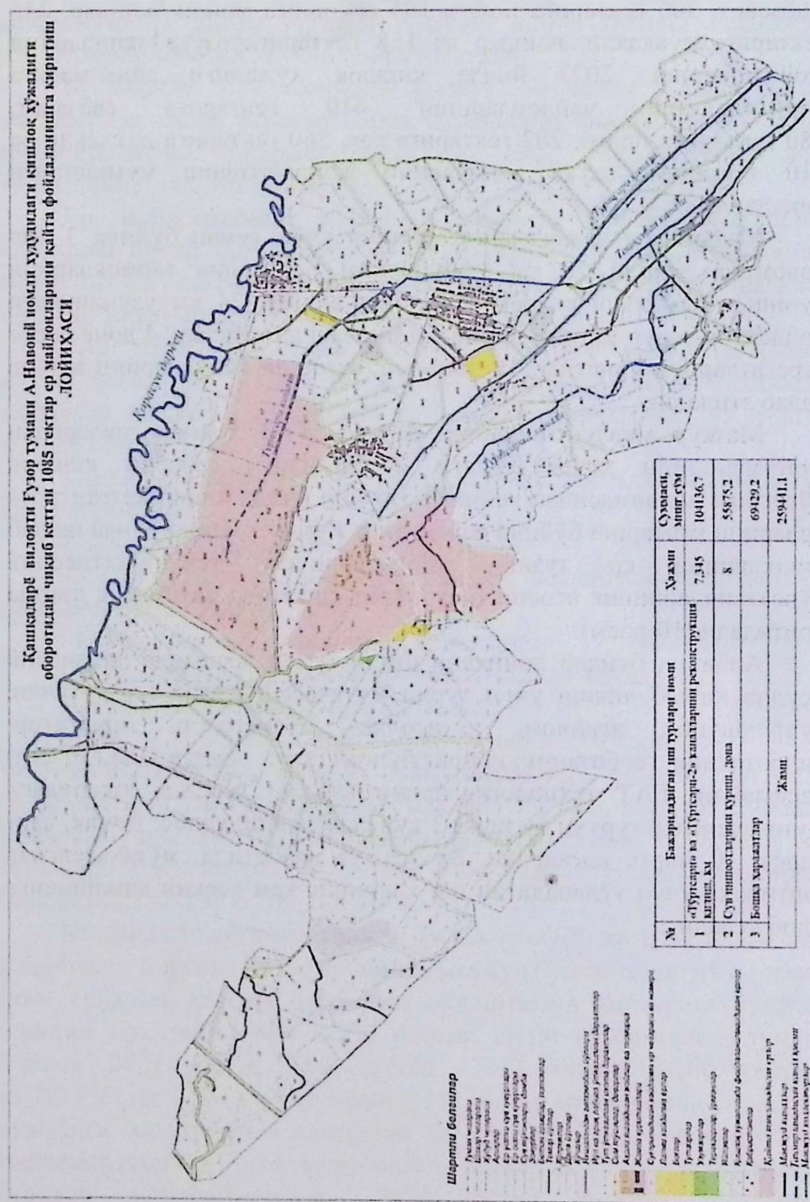
Юқоридагиларга асосланган ҳолда ArcGIS дастури ёрдамида вилоятнинг биргина Ғузор туманида мавжуд бўлган ҳолати бузилган экин ерларни қишлоқ хўжалиги айланмасига қайтариш бўйича олинган маълумотларни қайта ишлаш шунинг кўрсатадики, туман бўйича 2021 йилда 780 гектар, 2022 йилда 1 200 гектар ва 2023 йилда 1 362 гектар, жами 3 342 гектар ер майдонини қишлоқ хўжалиги айланмасига қайтариш ва 2021 йилда бу ерларни 345 гектарига полиз, 115 гектарига мевали боғлар ва 320 гектарига озуқа экинлар жойлаштирилган, 2022 йилда қишлоқ хўжалиги айланмасига қайтадан киритиладиган ерларнинг 381 гектарига

сабзавот, 300 гектарига полиз, 106 гектарига мойли экинлар, 245 гектарига дуккакли экинлар ва 168 гектарига озуқа экинларини жойлаштириш, 2023 йилда қишлоқ хўжалиги айланмасига киритиладиган майдонларнинг 410 гектарига сабзавот, 280 гектарига полиз, 202 гектарига соя, 260 гектарига дуккакли ва 210 гектарига озуқа экинларини жойлаштириш мумкинлиги аниқланди.

Юқоридаги натижаларга эришиш учун туман бўйича 3 йил давомида деярли 78 км узунликдаги ирригация тармоқларини қуриш, таъмирлаш ва реконструкция қилиш, 24 км узунликдаги коллектор-зовур тармоқларини таъмирлаш ва тозалаш, 4 дона насос агрегатларини ўрнатиш, 10 дона тик сўғориш қудуқларини қуриш талаб этилади.

Мазкур маълумотларнинг барчаси ГАТ технологияларидан фойдаланилган ҳолда ҳолати бузилганлиги сабабли қишлоқ хўжалиги айланмасидан кейинги 5-6 йил ичида чиқиб кетган экин ерларини қайтариш бўйича вилоятнинг Ғузор тумани бўйича ишлаб чиқиладиган ер тузиш лойиҳаларининг техник-иқтисодий кўрсаткичларининг асосий бир қисми сифатида автоматик тарзда ёритилади (10-расм).

Албатта, бундай лойиҳани битта туман кесимида анъанавий усулда ишлаб чиқиш учун турли мутахассислардан (ер тузувчи, тупроқшунос, агроном, иқтисодчи, мелиоратор, ирригатор-гидротехник, геоботаник) иборат бўлган гуруҳ деярли 1 ой (30 кун) сарфлайди, ГАТ технологияларини қўллаш асосида юқоридаги мутахассислар гуруҳи бу ишга 3 кун сарфлайди, холос. Демак, вақт сарфи 10 марта қисқаради. Бу эса, ўз навбатида, мутахассислар иштироки учун тўланадиган иш ҳақининг ҳам кескин камайишига олиб келади.

10-расм. Гўзор туманида қайта тикланадиган ва фойдаланишга киритиладиган ер майдонлари харитаси.

Хусусан, «Ўздаверлойиҳа» давлат илмий-лойиҳалаш институти олимлари ва мутахассис-ҳодимлари ҳаммуаллифлигидан яратилган «Yer axborot tizimi «YAT» portalі»дан [3.31; Guvohnoma №DGU 11540.] Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча вилоят, туман, массив, МФЙ, ҳар бир ердан фойдаланувчининг номи; контурлар сони; мулкчилик шакли; ҳуқуқ тури; ҳуқуқ тасдиқловчи ҳужжат тури; ҳужжат рақами; ҳужжат берилган санаси; манзили (маъмурий-ҳудудий бирлик номлари); ID235 (экинларни меъёрий қийматига боғлаш рақами) [2021; Guvohnoma №DGU 11541] кўрсатилган. Мазкур порталдан нафақат ердан фойдаланувчилар, балки барча соҳа ҳодимлари илмий, ишлаб чиқариш жараёнларида, шунингдек, тадбиркорлар ва хорижий инвесторлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Р.А.Тураевнинг [36; 46-53-б.] илмий хулосаларига кўра, республикамиз ўрганилган туманлари ҳудудида илк бор такрорланмас контур рақами берилганлиги, қишлоқ хўжалик ер турларининг аниқ ҳисобини юритиш, давлат бюджетига солиқ тушумлар тушушини таъминлаш ва онлайн «Yer axborot tizimi «YAT» portalі»ни юритишда фойдаланиш имконини берган.

Демак, ГАТ технологияларини қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларини қайтариш билан боғлиқ ер тузиш лойиҳаларини ишлаб чиқишда қўллаш лойиҳа ишлаб чиқиш муддатларини кескин қисқартиради, олинадиган натижаларни ҳар томонлама асослайди ва бунинг натижасида аниқ, ҳаққоний маълумотлар олиш имконини беради.

Талдқиқотлар жараёнида биз томондан очиқ миллий геоахборот тизимида қайта тикланадиган ва фойдаланишга киритиладиган ер майдонлари 1:10 000 масштабли хариталари яратилди. Бу эса очиқ портал тизимида қайта тикланадиган ва фойдаланишга киритиладиган ер майдонлари тўғрисидаги маълумотлар билан бойитади.

Қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларни қайтариш бўйича ГАТ технологияларидан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқилган лойиҳалар ушбу қайтариладиган экин ерларига туманлар бўйича мақбуллигини кўрсатади (17-жадвал).

Қашқадарё вилоят туманлари кесимида 2022 йилда қайтадан қишлоқ хўжалигига қайтариладиган экин ерларига қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш лойиҳаси

Т/р	Туманлар	Қишлоқ хўжалигига қайтариладиган экин ерлари, га	Қишлоқ хўжалик экинлари				
			сабзавот	полиз	соя	боғ	озуқа экинлар
1	Гузор	1200	381	300	106		168
2	Қарши	1599	520	642			
3	Косон	4038	1232	2113			
4	Қамаш	1759		672			682
5	Миришкор	2699	420	1200		122	
6	Муборак	4233	1230	1382	782		
7	Касби	707	322		232		
8	Ниппон	2187	382	456	1210		
9	Чироқчи	623	132	236		112	
10	Яккабоғ	87				87	
	Жами	19126	4238	7061	2224	441	1202

17-жадвалдаги келтирилганидек, вилоят бўйича қишлоқ хўжалигига 2022 йилда қайтариш кўзда тутилган 19 126 гектар сугориладиган экин ерларининг 4 238 гектарига сабзавот, 7 061 гектарига полиз, 2 224 гектарига мойли экинлар, 1 202 гектарига ем-хашак экинлари ва 441 гектар ерга эса интенсив боғларни жойлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу борада албатта, ҳолати бузилиб қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин майдонларини қайтариш бўйича ГАТ лойиҳаларининг техник-иқтисодий асосномасини ишлаб чиқиш ҳам муҳим босқич ҳисобланади.

Шундай қилиб юқоридагилар асосида қисқача хулоса қилиш мумкинки, қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган ерларни қишлоқ хўжалигига қайтариш бугунги кунда вилоятнинг сугориладиган экин майдонлари микдорларини оширишнинг асосий йўлларида бири бўлиб қолмоқда.

Бунга ГАТ технологиялари қўллаган ҳолда амалга ошириш ҳар томонлама асосланган натижаларни олиш имкониятини беради. Иккинчи томондан бундай лойиҳалар бўйича олинган

маълумотларни геоахборот тизимига киритиб бориш миллий геоахборот тизимини такомиллаштиради. Ва ниҳоят, учинчидан бундай катта лойиҳаларни амалга оширишда давлат хусусий шерикчилик шаклидан ёки вилоятда кейинги йиллари ташкил этилаётган агрокластерларни кенг жалб қилиш тартибидан фойдаланиш яхши самара бериш мумкинлигини кўрсатади.

3.2-§. Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ерларни қайтариш ва фойдаланиш самарадорлигини оширишда агрокластерларнинг роли

Агросаноат кластери бу бир ёки бир неча юридик ва жисмоний шахслар гуруҳи томонидан замонавий технологиялардан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш, сақлаш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш бўйича қўйилган қиймат занжирини яратишни илмий, инновацион усуллар асосида амалга оширадиган фаолияти шаклидир [М.Х.Ахунова, 2020; - №4. 179-183-б.].

Кластерларни шакллантириш ва уларни ҳар томонлама ривожлантиришдан мақсад – шаҳар, туман ва вилоят чегарасидан жойлашган ва фаолият юритаётган ҳар хил соҳа корхоналарини ҳамда улар билан ягона технологик занжирда бўлган маълум илмий, муҳандислик, консалтинг стандартлаштириш, сертификатлаштириш ва бошқа хизматларни бирлаштиришдан иборатдир. Агрокластерлар ўзининг иқтисодий мазмунига кўра, агросаноат мажмуида тадбиркорлик агрокластери тарзида намоён бўлади [У.Муродов ва бош. 2014; - №2. 22-б.].

Турли ихтисосликлардаги агрокластерларни ташкил этиш, улар фаолиятини ривожлантириш, биринчи галда соҳанинг қонунчилик пойдеворини яратилганлиги билан узвий боғлиқ бўлмоқда. Айнан шу асосида тармоқда фаолият юритаётган барча ходимларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари тўла қафолатланган қулай агробизнес муҳити яратилган. Турли йўналишлардаги агрокластерларни яратиш ва муваффақиятли фаолиятини ташкил этиш Қашқадарё вилоятида ҳам маълум иқтисодий ижтимоий аҳамиятга эга бўлмоқда. Хусусан, олинган маълумотларга қараганда вилоятда бугунги кунда қишлоқ хўжалиги соҳасида жами 46 та кластерлар (17 та пахтачилик-тўқимачилик, 21 та ғаллачилик ва 8 та мева-сабзавотчилик) фаолият олиб бормоқда [6; 6-б.].

Вилоят бўйича жами пахта майдонлари (135,9 минг га) ва ғалла майдонлари (140 минг га), мева-сабзавот майдонлари (15,9 минг га) (23%) агрокластерлар томонидан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришга тортилган. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни кластер шаклида ташкил этиш натижасида пахтанинг ҳосилдорлиги гектарига 26 дан 29 центнергача, ғалланинг ҳосилдорлиги гектарига 530 дан 5-7 центнергача ўсди [6; 6-б.]. Буларнинг натижасида маҳсулот ишлаб чақариш ҳажми ва уни қайта ишлаш даражаси анча кўпайди.

Жумладан, пахта толасини қайта ишлаш даражаси 4,4 баробарга, ип-калава ишлаб чиқариш 6 баробарга, тайёр маҳсулот 3,5 баробарга ва натижада, экспорт 110 минг долларга кўпайди. Яқин истиқболда кластерлар фаолиятини янада ривожлантириш бўйича махсус дастур мавжуд. Унга биноан фаолият юритаётган 17 та пахта-тўқимачилик кластерлари томонидан 2021-2022 йиллари давомида қийматда 5,8 трлн сўмлик 73 лойиҳалар амалга оширилиши ва бунинг натижасида 17 095 та янги иш ўринларини яратиш кўзда тутилган. Шу билан бир қаторда кейинги йилларда пахтачилик кластерлар томонидан 14 турдаги 1 840 та қишлоқ хўжалиги техникалари сотиб олинган. Фаолият юритаётган 21 та ғаллачилик кластерлари томонидан ҳам 556 дона қишлоқ хўжалиги техникалари (57 дона ғалла ўрадиган комбайни, 66 дона ҳайдов трактори, 33 дона дон экиш сеялкаси) сотиб олинган. Шу билан бир қаторда, вилоятнинг Қамаш, Нишон, Чироқчи, Шаҳрисабз, Яккабоғ туманлари мева-сабзавотчиликка ихтисослаштирилиб, бу туманларда 8 та мева-сабзавотчилик кластерлари ташкил этилган. Ушбу кластерларга жами мева-сабзавот майдонларининг 3 629 гектари (23%) бириктирилган.

Оқоридаги маълумотлардан шуни кўриш мумкинки, турли ихтисосликлардаги агрокластерларини ташкил этилиши, уларга ижтимоий ва ташкилий иқтисодий эркинликни берилиши тезкорликда бундай кластерларни иқтисодий молиявий барқарорлигини таъминламоқда, турли лойиҳаларни амалга оширишга имкон бермоқда.

Демак, вилоят туманларидаги ташкил этилган мазкур агрокластерлар томонидан ташаббускорлик асосида олдин қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларини қайтариш бўйича лойиҳаларини амалга оширилиши учун уларда зарурий имкониятлар мавжудлигини кўрсатади. Ушбу имкониятлардан

фойдаланиб қишлоқ хўжалиги учун экин ерларини қайтариш ва янги ерларни ўзлаштиришда кластерларни кенг жалб қилиш таклиф этилади.

Вилоятда жами пахта ва ғалла экинларини етиштириш агрокластерлар томонидан амалга оширилаётган экан, ўзларининг ҳудудларида фойдаланишдан чиқиб кетган экин ерларини қайтадан фойдаланишга киритиш жойлардаги агрокластерлар томонидан амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай фаолият бўйича ҳам бугунги кунда вилоятда аниқ тажриба мавжуд. Илмий иш доирасида тегишли ташкилотларнинг мутахассис ходимлари билан ҳамкорликда Қашқадарё вилоятидаги қишлоқ хўжалиги оборотидан чиққан ер майдонларини қайта тиклаш ва қишлоқ хўжалигига қайтариш лойиҳалари ҳамда амалга ошириладиган тадбирлар манзилли руҳатлари ишлаб чиқилди.

Жумладан, 2021 йил учун режалаштирилган 13 540 гектар қайтариладиган ер майдонларидан 7 296 гектарини қайтариш ишлари амалга оширилган. Ушбу кўрсаткич 2021 йил йилга режалаштирилган ер майдонларининг 53,8 фоизни ташкил этади холос (18-жадвал).

18-жадвал

Қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган ерларни қайтариш бўйича агрокластерлар томонидан 2021 йилда амалга оширилган ишлар кўлами

№	Туманлар	Фойдаланишдан чиққан ерларни қайтариш режасига	Амалда фойдаланишга қайтадан киритилган майдон, га	шундан					сув таъминотини жорий этилиши, га
				суғориш тармоқларини қуриш, км	коллекторларни таъмирлаш км	тўқ суғориш қудуқларини қуриш	насос қуриш, дона	электр тармоқларини қуриш	
1	Ғузор	7085	1085	11,2			4		
2	Қарши т	1720	1019						220
3	Косон	1748				14			
4	Қамаш	1015	779			12			
5	Мирзиқор	1684	592	4					415
6	Муборак	1967	255	2,2					
7	Қасби	488	488			10	8	3,1	
8	Нишон	2380	2380	26,3		1	8	1,0	
9	Чироқчи	1310	250			16			
10	Яккабоғ	448	448	14	3,6				
Жами:		13540	7296	57,7	3,6	53	20	4,1	635

18-жадвалда келтирилганидек, ушбу 7 296 гектар экин ерларини қайтадан қишлоқ хўжалигига жалб қилиш учун кластерлар ва бошқа ташаббускорлар томонидан 46,5 км узунликда суғориш каналлари қурилган, 3,6 км коллектор-зовурлар таъмирланган, 53 дона тик қудуқлар ва 16 дона насос агрегатлари, шунингдек 4,1 км электр тармоқлари қурилган, суғориш сувини тежаш учун 635 гектар майдон томчилатиб суғориш технологиясига ўтказилган.

Жумладан, «Индорама» хусусий корхонаси томонидан вилоятнинг Нишон туманидаги 238 гектар қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ер майдонлари қайтадан 2021 йилда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига киритилган. Бунинг учун корхона томонидан 26 370 м³ ҳажмдаги тупроқ ишлари бажарилган, 10 дона сув тўсувчи дарвозалар ўрнатилган, 9 та ташлама сув ҳовузлари барпо этилган, 575 метр ташлама сув учун қувурлар ўрнатилган, корхона булар учун жами бўлиб 2 900,0 млн. сўмга яқин сарф-ҳаражатларни амалга оширган.

Вилоят туманлари бўйича 2021 йилда қайтадан қишлоқ хўжалиги айланмасига киритилган 7 296 гектар ер майдонининг 2 061 гектарига пахта, 206 гектар сабзавот, 126 гектарига полиз, 1 085 гектарига мойли экинлар, 3 129 гектарига озуқа экинлари жойлаштирилган, 365 гектар янги боғ ва 324 гектар янги узумзорлар барпо этилганлиги аниқланди (19-жадвал).

19-жадвал

Вилоят туманлари бўйича қайтадан қишлоқ хўжалиги айланмасига киритилган экин ерларида 2021 йилда жойлаштирилган экинлар

Т/р	Туманлар	2021 йил амалда қайтадан қишлоқ хўжалигига киритилган ерлар, га	Жойлаштирилган қишлоқ хўжалиги экинлари							
			пахта	ғалла	сабзавот	полиз	мойли	озуқа	боғ	узумзор
1	Ғузор	1085					1085			
2	Қарши т	1019	440					300	279	
3	Косон									
4	Қамашин	779	779							
5	Айришкор	592	592							
6	Муборак	255						255		
7	Қасби	488			26	126		256	35	45
8	Нишон	2380						2350	30	
9	Чироқчи	250	250							
10	Яккабоғ	448			180			268		
	Жами	7296	2061		206	126	1085	3129	365	324

Демак, вилоят бўйича қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган қишлоқ хўжалиги ерларини қайтариш бўйича 2021 йилга белгиланган режа нисбатан 51,7 фоизга бажарилганлигини кўрсатади.

Ҳолатни бундай давом этиши кейинги йиллари режани бажарилишига салбий таъсир кўрсатади. Буни бартараф этиш учун жойлардаги пахта-тўқимачилик ва ғаллачилик агрокластерларига тегишли имтиёзлар бериш орқали уларни қишлоқ хўжалигига ерларини қайтариш ишига қатъий жалб қилиш мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз.

Уларнинг барчаси бугунги кунда замонавий техникага ва технологияларга эга, тегишли моддий ва молиявий ресурсларга эга. Шундай экан айнан жойлардаги агрокластерга қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган ерларни қайтариш ва қайтадан қишлоқ хўжалигига жалб қилиш масаласини ҳал қилиш юклатилса тўғри бўлади, чунки иккинчи томондан ушбу қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган ер майдонлари тегишли агрокластерлар ҳудудида жойлашган.

Шуларни эътиборга олган ҳолда ҳамда ушбу агрокластерларга солиқ ва зарурий кредит имтиёзларини бериб, қишлоқ хўжалигига ерларни қайтадан киритиш ва бу ерларда қайтадан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни қатъий йўлга қўйиш зарур.

Албатта, қайтадан қишлоқ хўжалиги айланмасига жалб қилинадиган қишлоқ хўжалиги ер майдонлари вилоятларни барча ҳудудларида учрайди. Бу ерларни қайтариш учун етарли тадбирларни амалга ошириш, жумладан янгидан суғориш каналларни қуриш, коллектор-зовурларни таъмирлаш ер майдонларида турли маданий-техник тадбирларни ўтказиш, насос агрегатларини ўрнатиш каби ишларни бажариш талаб қилинади. Бу ишларни турларини олдиндан белгилаш, ҳажмларни аниқлаш, уларга сарфланадиган ҳаражатларини ҳисоблаш учун ҳар бир агрокластерлар бўйича маҳсус ер тузиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш тавсия қилинади. Уни ишлаб чиқиш учун албатта тегишли тайёргарлик ишларини бажариш, бу иш жараёнида қайтадан қишлоқ хўжалиги айланмасига тортиладиган ер майдонлари ер тузувчилар, тупроқшунослар, гидротехниклар, мелнораторлар ва бошқа мутахассислар томонидан чуқур ўрганилиши, қишлоқ хўжалигига қайтариш учун зарур бўладиган ишлар тўғри ва тўлиқ аниқланиши ва бу ишларни қай тартибда бажариш тўғри

белгиланниши зарур. Ана шу кўрсаткичлар агрокластерлар бўйича ишлаб чиқиладиган ички хўжалик ер тузиш лойиҳасининг асосий мазмунини ташкил этиш зарур.

Умуман олганда, қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган ерларни қайтаришда агрокластерларнинг роли каттадир, аммо бунинг учун ушбу агрокластерларни ердан фойланишни ташкил этиш бўйича масъулиятларини тубдан ошириш талаб этилади. Гап шундаки агрокластерларни ташкил этишнинг ҳуқуқий жиҳатлари бўйича қатор муаммолар сақланиб қолмоқда. Хусусан:

- агрокластерларнинг ҳуқуқий мақоми ҳали-ҳануз белгиланмаган;

- уларни ташкил этиш бўйича ягона ёндашув мавжуд эмас;

- агрокластерлар билан давлат ўртасидаги муносабатлар қонуний тартибга солинмаган;

- агросаноат кластрларига ер участкаларини ажратиш ва ер участкаларига бўлган ҳуқуқий муносабатлар аниқ эмас;

- агрокластерлар ва уларнинг таркибидаги ёки ташқаридаги фермер хўжаликлари фаолиятига маъмурий аралашув тўлиқ чекланмаган ва ҳоказо. [У.Муродов ва бош. 2014; - №2. 22-б.].

Юқоридагилар сўзсиз агрокластерлар фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Кластер тизими аграр соҳани истиқболи эканлиги қайд қилинаётган экан, унинг ҳуқуқий асосини мукамал пухта ишлаб чиқиш аниқ заруриятга айланмоқда. Демак, агрокластерлар тўғрисида қонун ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши зарур. Бу қонунда барча муносабатлар жумладан, уларга қонун асосида ажратилган ер майдонларига бўлган ҳуқуқий муносабатлар ҳам ўз ечимини топиши зарур. Дарҳақиқат, агрокластерлар фаолиятини юқоридаги каби қонун асосида ҳуқуқий тартибга солиш тадқиқ қилинаётган муаммони ижобий ҳал қилишда ҳам катта аҳамиятга эга бўлади.

3.3-§. Қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ер майдонларини қайтаришда ер тузиш лойиҳаларининг ижтимоий-иқтисодий, ташкилий хўжалик, техник-технологик ва экологик самарадорлиги

Қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиб кетган экин ерларни қайтадан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига жалб қилиш, юқорида қайд қилинганидек, қатор ер тузиш лойиҳаларини ишлаб

чиқиш ва уларни амалга оширишни талаб қилади. Ана шундай лойиҳаларгина ерларни қайтадан қишлоқ хўжалигига киритишни белгиланган тартиб асосида амалга оширишга имкон беради [В.В.Вершинин, 2012; - №1. 68-72-б., Е.В.Черкашина, 2018; - №5. 125-129-б.].

Шундай экан, ҳар қандай лойиҳа ва албатта уни амалга оширилиши маълум бир ҳудуднинг иқтисодий, ижтимоий ва экологик ҳолатларига ўзининг маълум таъсирини ўтказади. Бу эса ўз навбатида ишлаб чиқилган ер тузиш лойиҳаларини ҳар томонлама, хусусан иқтисодий, ижтимоий ва экологик жиҳатлардан самарадорлигини аниқлашни талаб қилади.

Умуман олганда, ер тузишнинг асосий самараси соф даромаднинг ўсиши ва соф даромаднинг ўсишига олиб келадиган ишлаб чиқариш ҳаражатларининг камайиши билан боғлиқ. Бу ўсишга кўпинча капитал маблағлар (К) ҳисобига амалга ошириладиган тадбирлар ёки қўшимча ишлаб чиқариш ҳаражатларини (С) талаб қиладиган ёки қўшимча ҳаражатларсиз амалга ошириладиган ташкилий хўжалик ишлари натижасида эришилади [53; 120-б.].

Лойиҳани самарадорлигини баҳолашда юқорида қайд қилинган соф даромад ўсишини (ДСД) келтирилган ҳаражатларга нисбати тенглигидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

$$\mathcal{E} = \frac{\Delta \text{CD}}{C + K \cdot E_m} \rightarrow \text{мах}, \quad (5)$$

Бу ерда:

Э – самарадорлик кўрсаткичи,

E_m – капитал маблағлар самарадорлигининг меъёрий қиймати (0,07).

Ўз вақтида турли салбий жараёнлар оқибатида қишлоқ хўжалигидан чиқиб кетган экин ерларини қайтадан қишлоқ хўжалиги айланмасига киритиш ҳисобига олинган соф даромад ўсишларининг мос лойиҳалаш ва қидирув ишлари ҳаражатларига, капитал ҳаражатларга, ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳаражатларига нисбатлари уларнинг самарадорликларини баҳолаш имкониятини беради [С.Н.Волков, 2017; - №2. 71-б.].

Шундай экан, қишлоқ хўжалигига ер майдонларини қайтариш бўйича ишлаб чиқиладиган ҳар қандай лойиҳа ҳам иқтисодий (қўшимча маҳсулот, қўшимча даромад), ҳам ижтимоий (қўшимча иш ўринлари), ҳам экологик (атроф-муҳит барқарорлиги) асосланиши

мақсадга мувофиқ бўлади. Ер эгаликларини ва ердан фойдаланишларни, уларнинг ички таркибий қисмлари ва элементларини лойиҳалаш жараёнида ерларни ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар ҳам белгиланиши ва шароитлар яратилиши керак, шу жумладан, суғориладиган ерларни самарали фойдаланишга имкон яратадиган, шўрланиш, эрозия ва бошқа салбий оқибатларга олиб келмайдиган қилиб жойлаштириш [48; 92-94-б., 34; 119-121-б, 51; 78-80-б.].

Тадқиқот давомида қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган ер майдонларини қайтариш ва фойдаланиш самадорлигини ошириш мақсадида Ғузор тумани А.Навоий номли ҳудудда қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган ер майдонларини қайта фойдаланишга киритиш бўйича бир неча ечимларда лойиҳалар ишлаб чиқилди.

Ғузор тумани А.Навоий номли ҳудуднинг умумий ер майдони 10 632 гектарни ташкил этиб, шундан экин ерлар 4 168 гектар (шу жумладан 2 709 гектар суғориладиган экин ер, 1 459 гектар лалми экин ер), 14 гектар кўп йиллик дарахтзор, 23 гектар бўз ер, 5 155 гектар яйлов ер, 148 гектар томорқа, 284 гектар мелиоратив қурилиш ҳолатидаги ер, 2 гектар ўрмонзор, 465 гектар сув ости, 110 гектар йўл ости ер майдони ва 263 гектар қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ер майдонларидан иборат. Ҳудуддаги 739 гектар суғориладиган экин ер майдонида 22 та фермер хўжаликлари ва 755 гектар суғориладиган экин ер майдонида 4 та қишлоқ хўжалик корхоналари фаолият кўрсатади, 1 215 гектар ер майдони эса талабгор бўлмаганлиги сабабли туман ҳокимлиги захира ер фондида турибди.

Ҳудуддаги мавжуд 2 709 гектар суғориладиган экин ер майдонидан 126 та контурлардаги 1 796 гектари ёки 66,3 фоизи ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган бўлиб, шунинг 1 458 гектари сув таъминоти етишмаслиги ва суғориш иншоотлари яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги сабабли, 338 гектари эса кучли шўрланганлиги сабабли оборотдан чиқиб кетган (7-расм).

Қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган 1796 гектар ер майдонидан 1711 гектарини тупроқ балл бонитети 41-50 баллни, 85 гектари эса 51-60 баллни ташкил этиб, ўртача балл бонитет 48,0 баллни ташкил этади. Суғориладиган майдонларни сизот сувлари сатҳининг чуқурлиги бўйича бўлинганлиги 1,5-2 м. гача-100 гектар, 2-3 м. гача 446 гектар, 3-5м. гача 800 гектар, 5 м. дан

юқори 450 гектарни ташкил этса, сизот сувларининг шўрланганлиги 1-3г/л гача 130 гектар, 3-5 г/л гача 600 гектар, 5-10 г/л гача 796 гектар ва 10 г/л дан юқориси 270 гектарни ташкил этади.

Тадқиқот давомида мазкур ҳудуддаги қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган 1 085,0 гектар суғориладиган экин ер майдонлари танлаб олиниб, мазкур ер майдонларини қайта фойдаланишга киритиш мақсадида ҳудуддаги «Тўртсари» каналини 3,18 км ва «Тўртсари-2» каналини 4,165 км қисмини тозалаш ишлари лойиҳаси (1-лойиҳа) ишлаб чиқилди (10-расм).

Таҳлилларга кўра, ушбу лойиҳанинг умумий қиймати 259 441,1 минг сўмни ташкил этиб, бир гектар оборотдан чиққан ерни қайта фойдаланишга киритиш харажатлари эса 239,1 минг сўмга тушиши аниқланди (20-жадвал).

20-жадвал

Ғузор тумани А.Навоий номли массив ҳудудидаги қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган 1 085,0 гектар суғориладиган экин ер майдонларини қайта фойдаланишга киритиш лойиҳаси

№	Иш тури	Ҳажми	Суммаси, минг сўм
1	«Тўртсари» ва «Тўртсари-2» каналларини реконструкция қилиш, км	4,165	104136,7
2	Сув иншоотларини қуриш, дон	8	55875,2
3	Бошқа харажатлар		69429,2
Жами:			259441,1

Мазкур лойиҳа 20-жадвалда келтирилган Ғузор тумани А.Навоий номли массив ҳудудида қайта тикланадиган ва фойдаланишга киритиладиган 1 085 гектар ер майдонига бошқа экин турларига нисбатан қимматроқ соя экини режалаштирилди ва соя экинини етиштириш қуйидагича сарф-харажатлар ҳисоб-китоб қилинди (21-жадвал).

21-жадвал

1 гектар ер майдонида соя экинини етиштириш учун кетадиган сарф-харажатлар ҳисоб-китоби

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1 гектарга минг/сўм	Харажат фонди
1	Экин майдони	га	1,0	
2	Ҳосилдорлик, ц/га	ц/га	25,0	
3	Ялий ҳосил	тонна	2,5	
4	Жами харажат	минг.сўм	10 306	100 %
шу жумладан:				

а)	Иш ҳақи, ажратмаларни библи	минг.сўм	1 189,0	11,5%
б)	Минерал ўтатлар	минг.сўм	3 171	30,8%
	минерал ўтатлар миқдори физик ҳолда	кг	275,0	
	иш.ж.: азотли қиймати 7880 сўм/кг	минг.сўм	554	
	миқдори (физик ҳолда)	кг	70	
	иш.ж. фосфорли қиймати 18445 сўм/кг	минг.сўм	2 398,0	
	миқдори (физик ҳолда)	кг	130,0	
	иш.ж. калийли қиймати 2917 сўм/кг	минг.сўм	219,0	
	миқдори (физик ҳолда)	кг	75,0	
и)	Ўсимликларни ҳимоя қилиш, агрохимикатлар хизматлар харажати	минг.сўм	740	7,2%
	иш.ж. қиймати препаратлар	минг.сўм	740,0	
г)	Ўруғлик қиймати (18800 сўм/кг)	минг.сўм	1 080,0	10,5%
	миқдори 100%	кг	60,0	
д)	Механизация хизмати*	минг.сўм	780	7,6%
и)	ЕММ қиймати (8800 сўм/кг амалдаги нарх)	минг.сўм	2 340,0	22,7%
	миқдори (100%) (иш.ж. ёниги)	кг	266,0	
ж)	Ер солиғи (100%)	минг.сўм	720,0	7,0%
з)	Сув солиғи	минг.сўм	136	1,3%
и)	Бошқа харажатлар	минг.сўм	150,0	1,4%
5	Жами даромад	минг.сўм	15 000	
6	Фойда (+;-)	минг.сўм	4 694	
7	Рентабеллик даражаси	Фонзда	45,5	
8	1 тонна маҳсулот ишлаб чиқариш таъдирини	минг.сўм	4 122,0	
9	1 тонна маҳсулот сотиш нархи	минг.сўм	6 000	

Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги ПҚ-2460-сонли қарорини ҳамда Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича Республика комиссиясининг 2016 йил 5 январдаги 01-03-/1-867-сонли йиғилиш баёнида белгиланган тадбирлардан олинган.

Бажариладиган иш турлари ва эришиладиган кўрсаткичларга асосланиб, самарадорлик коэффициенти ва ўзини оқлаш муддати таҳлилларга кўра, бир гектар соя экилган майдондан олинадиган соф фойда 4694 минг сўм, жами лойиҳадаги оборотга қайтариладиган 1 085 гектар ер майдонидан эса 5 092 990 минг сўмдан ортиқ даромад олиниши мумкинлиги аниқланди (22-жадвал). Ушбу ҳолатлар 350 дан ортиқ қишлоқларда яшовчи ишсиз фуқароларга иш ўринларини яратиш имконини беради.

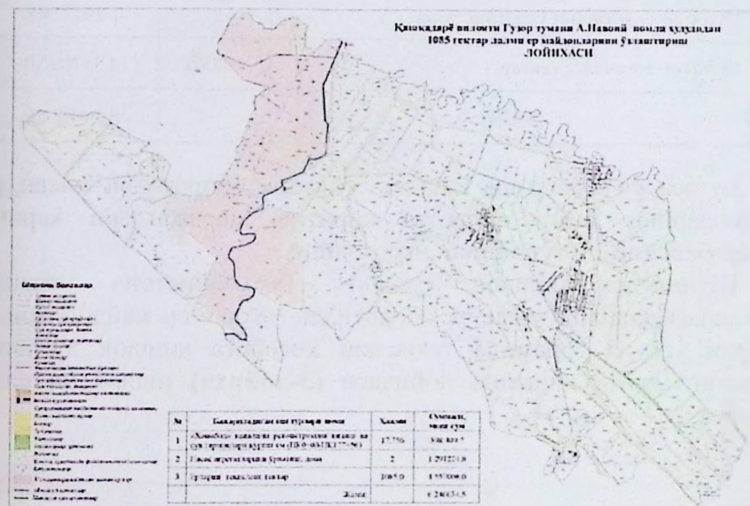
22-жадвал

Бажариладиган иш турлари ва эришиладиган кўрсаткичлар

Бажариладиган иш турлари номи	Эришиладиган кўрсаткичлар суммаси ва муддати
Капитал қўйилмалар	259 441,1 минг сўм
Маҳсулотлардан олинган даромад	16 275 000 минг сўм
Сарфланган харажатлар	11 182 010 минг сўм
Соф даромад (сарфланган харажатлардан ташқари)	5 092 990 минг сўм
Харажатларни қоплаш муддати, йил	1 йил
Самарадорлик коэффициенти	1,5

Юқоридагилардан шуни хулоса қилиш мумкинки, бу лойиҳада капитал харажатларнинг самарадорлик коэффициенти 1,5 қийматни ҳамда харажатларни қоплаш муддати 1 йилни ташкил этади.

Қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган суғориладиган экин ер майдонларининг қайта оборотга киритиш лойиҳаларининг самарадорлик даражасини баҳолаш мақсадида айнан Ғузор тумани А.Навоий номли массивдаги лалми ер майдонларини ўзлаштириб суғориладиган экин ер майдонига айлантириш лойиҳаси ишлаб чиқилди. (11-расм).

11-расм. Лалми ер майдонларини ўзлаштириш бўйича 2-лойиҳа.

Гузор тумани А.Навой номли массив худудидаги «Хонобод» каналини реконструкция қилиш ва сув тармоқларини қуриш, 2 та насос агрегатларини ўрнатиш ҳамда ер майдонларини текислаш ҳисобига 1 085 гектар лалми ер майдонларини ўзлаштириш харажатлари жами 6 246 634,5 минг сўмни ташкил этиши аниқланди. Бу эса бир гектар лалми ер майдонини ўзлаштириб суғориладиган экин ер майдонига айлантириш харажатлари 5 757,3 минг сўм ташкил этишини кўрсатади (23-жадвал).

Юқоридаги 1 ва 2-лойиҳалар қиёсий таққосланганда бир гектар лалми ер майдонини янгидан ўзлаштириб суғориладиган экин ер майдонига айлантириш харажатлари ҳисобига 24,1 гектар оборотдан чиққан ер майдонларини қайта ўзлаштириш имкони мавжудлиги аниқланди (23-жадвал, 12-расм).

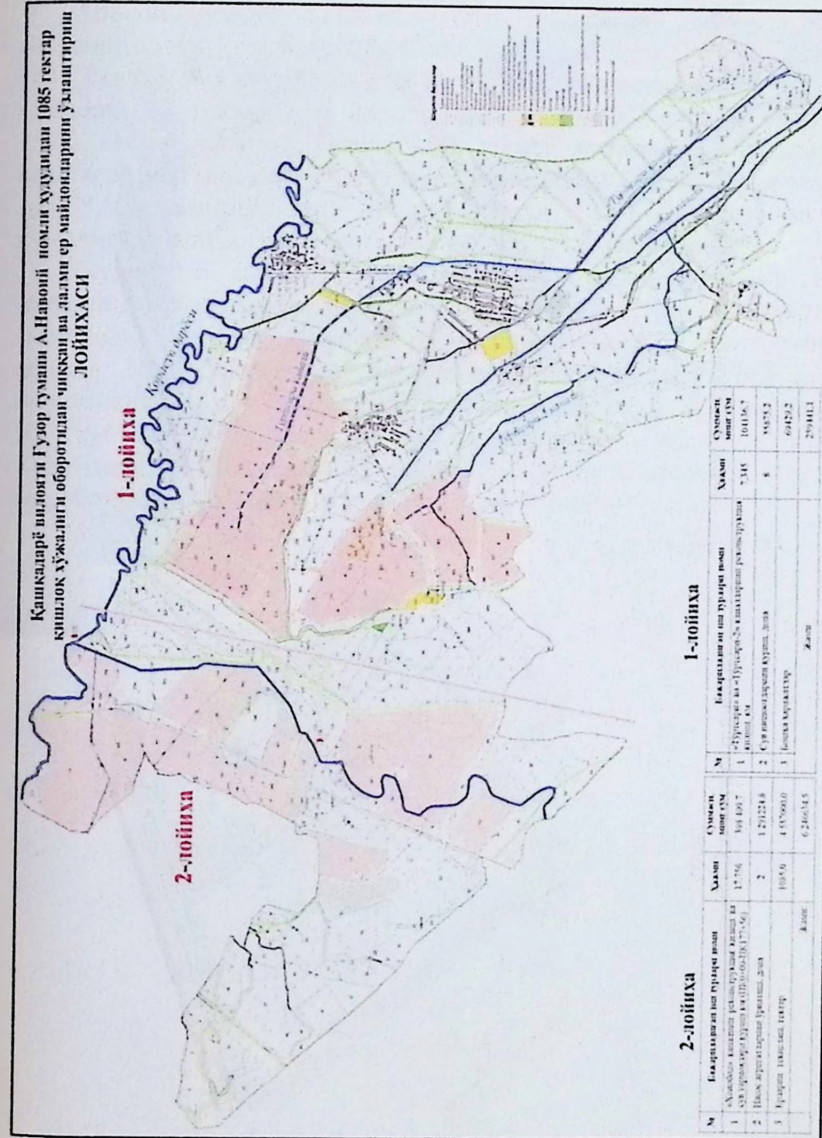
23-жадвал.

Бажариладиган иш турлари ва эришиладиган кўрсаткичлар

№	Бажариладиган иш турлари номи	Ҳажми	Суммаси, минг сўм
1	«Хонобод» каналини реконструкция қилиш ва сув тармоқлари қуриш км (ПК0+00-ПК177+56)	17,756	398 409,7
2	Насос агрегатларини ўрнатиш, дона	2	1 291 224,8
3	Ерларини текислаш, гектар	1085,0	4 557 000,0
	Жами:		6 246 634,5

Бу эса ўз навбатида қишлоқ хўжалик оборотидан чиққан ер майдонларини қайта оборотга киритиш харажатлари қарийб 24 баробарга арзон тушишини исботлайди.

Шунингдек, Нишон тумани «Туркменистон» массиви худудидаги қишлоқ хўжалик оборотидан чиққан ер майдонларини лазерли ускуна ёрдамида текислаш ҳисобига қишлоқ хўжалик оборотига қайта киритиш лойиҳаси (3-лойиҳа) ишлаб чиқилди (13-расм).

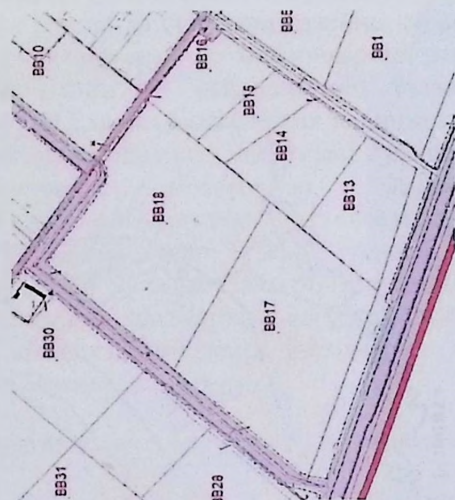

12-расм. Қишлоқ хўжалик оборотидан чиққан ва лалми ер майдонларини қайта фойдаланишга киритиш лойиҳалари.

Лойиҳа (реконструкция)дан олдинги
ҳолат

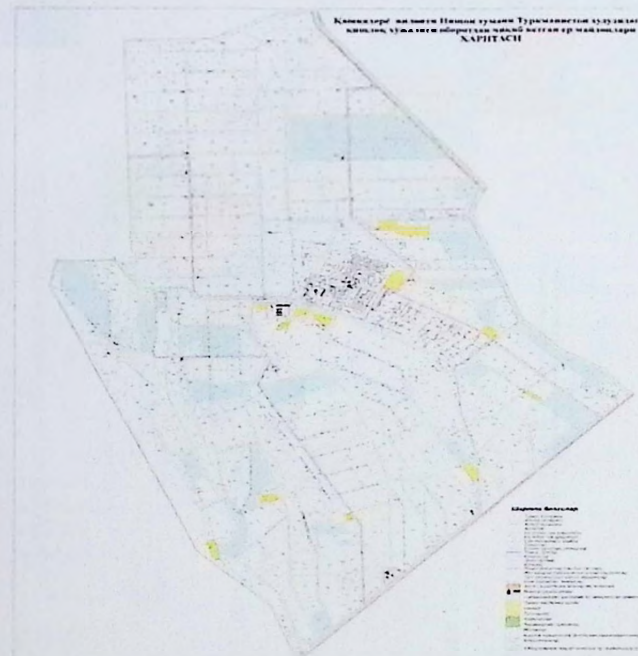
Лойиҳа (реконструкция) дан кейинги ҳолат

13-расм. Қишлоқ хўжалик оборотидан чиққан ер
майдонларини лазерли ускуна ёрдамида текислаш ҳисобига
қайта оборотга киритиш бўйича 3-лойиҳа.

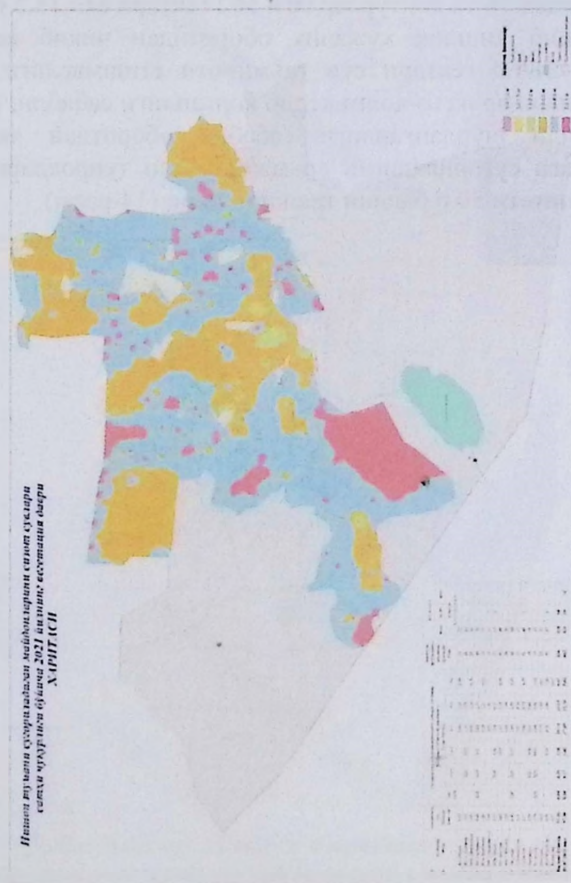
Нишон тумани “Туркменистон” худудининг умумий ер майдони 5694 гектарни ташкил этиб, шундан экин ерлар 3642 гектар (шу жумладан 3642 гектар суғориладиган экин ер) майдони, 43 гектар қўп йиллик дарахтзор, 1088 гектар яйлов, 134,0 гектар томорқа ерлар, 15,0 гектар мелиоратив қурилиш ҳолатидаги ер майдони, 54,0 гектар ўрмонзор, 458,0 гектар сув ости ер, 73,0 гектар йўл ости ер майдони ва 187,0 гектар қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ер майдонларидан иборат.

Худуддаги мавжуд 3642 гектар суғориладиган экин ер майдонидан 76 та контурлардаги 562 гектари ёки 15,3 фоизи ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган бўлиб, шунинг 380,0 гектари сув таъминоти етишмаслиги ва суғориш иншоотлари яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги сабабли, 182,0 гектари эса кучли шўрланганлиги сабабли оборотдан чиқиб кетган. Худуддаги суғориладиган ер майдонлари тупроқларининг ўртача балл бонитети 50,6 баллни ташкил этади. (14-расм)

14-расм. Қашқадарё вилояти Нишон тумани Туркистон худудидаги
қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ер майдонлари

Суғориладиган майдонларни сизот сувлари сатҳининг чуқурлиги бўйича бўлинганлиги 2-3 м. гача 150 гектар, 3-5м. гача 412 гектарни ташкил этса, сизот сувларининг шўрланганлиги 1-3г/л гача 160 гектар, 3-5 г/л гача 352 гектар, 5-10 г/л гача 50 гектарни ташкил этади. Шунингдек ҳудуддаги суғориладиган экин ер майдонларининг 1001 гектари шўрланмаган, 1691 гектари кучсиз шўрланган, 768 гектари ўртача шўрланган ва 182 гектари кучли шўрланган (15-расм, 24-жадвал).

15-расм. Суғориладиган майдонларнинг сизот сувлари сатҳи чуқурлиги бўйича вегетация даври харитаси.

Суғориладиган майдонларнинг сизот сувлари сатҳи чуқурлиги бўйича бўлинганлиги

№	Туманлар номи	суғориладиган майдон минг га	суғориладиган майдонларнинг сизот сувлари сатҳининг чуқурлиги бўйича бўлинганлиги (минг гектар)					харидада фойдаланилган жами қудуқлар сон	шундан		
			1м гача	1-1,5	1,5-2	2-3	3-5	>5м	яқка	жуфт	кулатув қудуқлари
1	№1 Ойдин	3,45				0,36	2,29	0,80	32		32
2	№2 А. Қодирий	3,47		0,02	0,27	1,59	1,59	26	26		26
3	№2а Ширинбод	2,94				0,02	2,21	0,71	20		20
4	№3 Самарқанд	4,68	0,02	0,08	0,35	2,64	1,59	38	38		38
5	№3а Навбахор	1,46				0,20	1,21	0,05	11		11
6	№4 Туркманистон	4,44				3,03	1,41		34		27
7	№4а Хамта	3,37		0,05	0,16	2,94	0,22		15		13
8	№5 Дустлик	4,89			0,02	1,83	2,74	0,30	40		40
9	№6 У. Юсупов	2,94				1,00	1,94		28		28
10	Оқ олтин	4,46	0,01	0,03	0,15	2,45	1,50	0,32	40		40
11	Ч. Бегимкулов	3,11				2,87	0,24		25		25
12	Гулистон	4,77				3,64	0,74	0,39	51		48
13	Пахтабод	2,50		0,01	0,08	2,01	0,40		18		18
14	Уч мулла	2,79	0,01	0,02	0,07	0,60	0,99	1,10	15		15
15	Ибн-Сино	3,02				0,15	2,80	0,07	20		20
16	№23 Нурди кел.	4,20			0,10	0,78	2,06	1,26	43		37
17	Бошқалар	0,67						0,67			6
Вилоят бўйича		57,16	0,04	0,21	1,20	26,11	23,93	5,67	456	18	
01.07.2021 йил		57,30	0,04	0,17	1,42	27,29	22,76	5,62	433	18	11

Лойиҳада Нишон тумани «Туркменистон» ҳудудидаги 13 та контурлар танлаб олиниб, ерларни реконструкция яъни лазерли ускуна ёрдамида текислаш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида ер ости ёпиқ дренаж тизимларини тўлиқ тозалаш ва сув тежовчи дискретли суғориш технологияси жорий этиш режалаштирилди.

Ерни лазерли ускуна ёрдамида текислаган ҳолда дискретли суғориш усули ¹² [4; 7-б.] – кишлоқ хўжалиги экинларини суғоришнинг эгилувчан қувурлардан паузалар билан навбатлашадиган импульслар сериялари билан сув етказиб берадиган усули бўлиб, бунда ер лазерли қурилмага эга автоматлаштирилган ер текислагич агрегатлар ёрдамида экин майдони даласи юзасини юзадаги энг паст ва баланд жойлар фарқи ±1-3 см дан ошмайдиган даражада олдиндан текисланади.

Мазкур лойиҳада реконструкция ишларини олиб боришдан аввал 13 та контурларда жами 197,81 гектар, шундан 171,14 гектар суғориладиган экин ер, 14,1 гектар бўз ер, 9,22 гектар сув ости, яъни ариқлар ўрнидан иборат ер майдонлари мавжуд бўлган бўлса, реконструкция ишларидан кейин контурлар сони 7 тага қисқариб, 6 та контурларда жами ер майдони 208,23 гектар, шундан суғориладиган экин ер майдонлари 200,04 гектар, 8,19 гектар ариқ ва йўллардан иборат ер майдонлари лойиҳалаштирилди. Лойиҳа ҳаражатлар суммаси ҳам ҳисоблаб чиқилди, бунда лойиҳани амалга ошириш учун 1 млрд. 125 млн. сўм миқдорида капитал маблағлар эвазига 138 017 м³ тупроқ ишлари ҳамда мелиорация ва сув тежовчи технологияларни жорий этиш ҳисобига суғориладиган экин ер майдони 28,9 гектарга кенгайиши ва 200 гектар ер майдони оборотга киритиш мумкинлиги аниқланди (26-жадвал).

Олиб борилган ҳисоб-китобларга кўра, лойиҳалаштирилган ер майдонида ҳудуднинг ҳолатидан келиб чиққан ҳолда пахта экини режалаштирилиб, 2 356 471 минг. сўм (1 гектар майдонда пахта етиштириш ҳаражатлари 16 700 минг сўм, ҳосилдорлик 40 ц/га, 1 тонна пахтанинг нарҳи 7 120 минг сўм) миқдорида соф даромад олиниши аниқланди.

Бундан ташқари, мазкур 3-лойиҳанинг капитал ҳаражатларни қоплаш муддати 0,6 йилни ташкил этади. Асосийси, суғориладиган

экин ер майдони 28,9 гектарга кенгайишига ҳамда 40 та янги ишчи ўринлари яратилишига эришилади.

Ҳолати ёмонлашиб кишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ер майдонларини қайтаришнинг асосий омилларидан бири кишлоқ хўжалигида сувни тежайдиган технологияларни жорий этган ҳолда суғориш сувини иқтисод қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Сўнгги йилларда тобора кўчايиб бораётган сув тақчиллиги ҳамда сув ресурсларига бўлган эҳтиёж ўсиб бораётгани кишлоқ хўжалигида сувдан фойдаланиш самарадорлигини кескин оширишни талаб этмоқда¹³ [4].

Мутахассисларнинг таъкидлашича, ҳосилдорликнинг пасайиши, баъзи ҳолларда эса бой берилиши сув тақчиллиги муаммоси билан боғлиқ. Бу вазиятни юмшатиш ва ирригация эрозиясининг олдини олиш технологияларни жорий этиш, сувнинг беҳуда исроф бўлишининг олдини олиш талаб этилади [49; 161-163-б., 61; 19-б.].

Бугунги кунда Қашқадарё вилоятида сув тежайдиган технологиялардан томчилатиб суғориш (кишлоқ хўжалиги экинларини парваришлашда ўсимликнинг илдизи ёнидаги зонага унинг эҳтиёжига мос миқдордаги сувни етказиб берадиган суғориш) усули ҳамда ёмғирлатиб суғориш (экинларни суғоришнинг тупроқ ва ўсимликлар сатҳи устига имкон борича табиий ёмғирлатишни имитация қилувчи сепиш тарзида сув етказиб берадиган) усуллари кенг фойдаланилмоқда. Томчилатиб суғоришнинг афзаллиги энг аввало, сув ресурсларини тежашда ва ирригация эрозиясини тўхтатишда намоён бўлади [47; 90-92-б., 50; 90-б, 61; 19-б.].

Сув тежайдиган технологиялар ҳисобига сувнинг умумий тежалиши 1 гектар гўза учун 11,7 минг м³, 1 гектар бугдой учун 6,6 минг м³ ва 1 гектар боғ учун 11,4 минг м³ дан иборат бўлади. Электр қуввати, меҳнат сарфи, ёнилғи-мойлаш маҳсулотлари ва бошқа материалларнинг кўп миқдорда тежалишига эришилади. Томчилатиб суғоришда кам сув ҳажми талаб этилади, бинобарин, насосларнинг иши камаёди, насос ишлаши учун камроқ электр қуввати ёки энергиянинг бошқа турлари сарфланади.

Шунингдек, суғориш учун анча кам меҳнат сарфига (1,3-3 марта) эришилади. Мавсум давомида 1 гектар гўзага

¹² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 декабрдаги «Кишлоқ хўжалигида сувни тежайдиган технологияларни жорий этишни янада жadal ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4919-сон қарори.

¹³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 декабрдаги кишлоқ хўжалигида сувни тежайдиган технологияларни жорий этишни янада жadal ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4919-сон қарори

60 литрга яқин ёқилғи мойлаш маҳсулотлари, минерал ўғитлар 30-40 фоиз тежалади. Оддий суғоришда 1 гектар ғўза майдонига 850 кг азот ўғити, 150 кг фосфор, 100 кг хлорли калий ишлатилса, томчилатиб суғоришда эса 1 гектар ерга 250 кг азот, 150 кг фосфор, 50 кг калий сарфланади. Айни пайтда минерал ўғитларнинг ўзлаштирилиши 90-95 фоиз, анъанавий суғоришда эса 30-38 фоиз бўлади. Маҳсулот ҳосилдорлиги ва сифати юқорилиги томчилатиб суғоришда ҳосилнинг эрта пишиши кузатилади. Намликнинг ўсимликлар илдиз тизимига аниқ тушиши ва ўғитлар ўзлаштирилишининг юксак самарадорлиги ҳисобига анъанавий суғориш билан солиштирганда ҳосилдорликнинг 30-70% гача ортишини кафолатлайди [59; 3-5-б.].

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 декабрдаги ПҚ-4919-сон¹⁴ қарорга асосан Қашқадарё вилоятида 2021 йилда 23 минг 465 гектар пахта, 3 326 гектар боғ майдонларида томчилатиб суғориш, 11 255 гектар ғалла, 1 250 гектар сабзавот ва полиз ҳамда 1 600 гектар озуқабоп экинлар етиштириладиган майдонларда ёмғирлатиб суғориш технологияларини жорий қилиш белгиланган.

2021 йилдан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда сувни тежайдиган технологияларни жорий этишни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг янги тартиблари белгиланди, яъни сувни тежайдиган технологияларни жорий этиш бўйича ҳаражатларнинг бир қисmini қоплаш учун субсидиялар тақдим этилади.

Қуйидаги 25-жадвалда турли тизим жорий этилган экин ер майдонининг ҳар бир гектари учун субсидиянинг базавий ҳисоблаш миқдорлари келтирилган.

Ҳар бир гектар учун субсидиянинг базавий ҳисоблаш миқдорлари *томчилатиб суғориш тизими қўлланилганда* пахтадан 8000, сабзавот экинлари ва картошкадан 1500, полиз экинлари 1300, озуқабоп, мойли, дуккакли экинлар ва доривор ўсимликлар 2500, мевали экинлар 6000 ва узум учун 8000 минг сўм/га ни ташкил этади.

Кенг қамровли суғориш тизими қўлланилганда донли экинлардан 6000, сабзавот экинлари ва картошкадан

1200, озуқабоп, мойли, дуккакли экинлар ва доривор ўсимликлар 2500 минг сўм/га ни ташкил этади.

«Спринклер» тизими қўлланилганда донли экинлардан 8000, сабзавот экинлари ва картошкадан 1000, озуқабоп, мойли, дуккакли экинлар ва доривор ўсимликлар 2000 минг сўм/га ни ташкил этади.

Дискретли суғориш қўлланилганда фақат пахтадан 2000 минг сўм/га ни ташкил этади.

Лазерли текислаш қўлланилганда барча экинларда бир хил 1000 минг сўм/га ни ташкил этади.

Мобил суғориш тизими қўлланилганда донли экинлардан 2000, сабзавот экинлари ва картошкадан 500, озуқабоп, мойли, дуккакли экинлар ва доривор ўсимликлар 2000 минг сўм/га ни ташкил этади.

25-жадвал

Турли тизимлар жорий этилган экин ер майдонининг ҳар бир гектари учун субсидиянинг базавий ҳисоблаш миқдорлари.

(минг сўм/га)

Т/р	Сувни тежайдиган тизимлар	Пахта	Донли экинлар	Сабзавот экинлари ва картошка	Полиз экинлари	Озуқабоп, мойли, дуккакли экинлар ва доривор ўсимликлар	Мевали экинлар	Узум
1	Томчилатиб суғориш	8000	х	1500	1300	2500	6000	8000
2	Кенг қамровли суғориш тизими	х	6000	1200	х	2500	х	х
3	«Спринклер» тизими	х	8000	1000	х	2000	х	х
4	Дискретли суғориш	2000	х	х	х	х	х	х
5	Лазерли текислаш*	1000	1000	1000	1000	1000	х	х
6	Мобил суғориш тизими	х	2000	500	х	2000	х	х

Шунингдек, сув тежайдиган технологиялар жорий қилинган ер майдонлари камида 5 йил ягона ер солиғи тўлашдан озод этилади ва шу давр мобайнида мақбуллаштирилмайдиган ҳамда ер участкаси ва унинг бир қисми давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйилишига ердан фойдаланувчи розилиғи асосида сарф этилган

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 декабрдаги қишлоқ хўжалигида сувни тежайдиган технологияларни жорий этишни янада яқинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-4919-сонли қарори.

Ушбу ҳолатни 28-жадвалда келтирилган кўрсаткичларнинг ўртача қиймати (X) ҳам тасдиқлайди. Демак, бугунги кунда қишлоқ хўжалиги ерларида томчилатиб (44%) ва ёмғирлатиб суғоришларни (21%) қўллашга бўлган талаб даражаси катта эканлигини кўрсатади.

28-жадвал

Сони, n = 11-12	Сув тежовчи суғориш технологиялар турлари					Сув тежовчи суғориш технологияларини қўллашга бўлган талаб даражаси баҳоиси
	X'	S	I'	Sx	S _{лx}	
Томчиллатиб суғориш						
12	44,23	8,44	19,09	0,84	1,91	ўртача
Ёмғирлатиб суғориш						
12	21,03	7,38	35,12	0,74	3,51	кам
Дискретли (пульсар) суғориш						
11	4,73	1,34	28,38	0,13	2,84	жуذا кам
Ерларини лазерли текислаш асосида суғориш						
12	15,48	8,43	54,47	0,84	5,45	жуذا кам
Қўчма эгилувчан қувурлар ўрнатилиш асосида суғориш						
11	16,31	5,93	36,39	0,59	3,64	жуذا кам

V – варіація коефіцієнти; Sx – ұрғача хатолық; Snx – ұрғача нысбін хатолық.

96

Sektor	Hissasi (%)	Hajmi (mln. m³)
Suv omborida suvni boshqarish	41%	500
Nasos stantsiyalarini ta'mirlash	27%	320
Agrotexnik tadbirlar hisobiga	8%	100
Irrigatsiya tadbirlari hisobiga	7%	80
Suv to'g'uvchi texnologiyalar hisobiga	7%	80
Kollektor va ar osti manbalariidan	6%	70
Erlarni tekislash hisobiga	4%	50
Suv to'g'uvchi texnologiyalar hisobiga	4%	50

Умуман юкоридагилардан кўриш мумкинки, қишлоқ хўжалик айланмасидан чиқиб кетган экин ерларни қайтадан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарилишига жалб қилиш бўйича ишлаб чиқилган ер тузиш лойиҳаларини ўз вақтида амалга ошириш жуда муҳим ҳисобланади. Чунки, бунда сарфланадиган харажатлар 1-2 йилда қопланади, кўп миқдорларда қўшимча иш ўринлари яратилади ва бундай лойиҳаларни сув тежовчи технологиялар асосида тўлиқ жорий этилиши катта миқдорларда қўшимча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришга замин яратади.

Қашқадарё вилоятида 2021-2023 йилларда жами 225 706 гектар ер майдонида сув тежовчи технологиялар жорий қилиш ишлари Б.А.Доспехов услубий қўлланмаси [14; 351-б.] бўйича Excel дастури асосида математик-статистик таҳлил қилинди. Биз томондан ўрганилган 225 706 гектар майдонда сув тежовчи суғориш технологияларини жорий этишга бўлган талаб даражаси баҳоси шартли равишда «жуда кам» (0-20%), «кам» (20-40%) ва «ўртача» (40-60%) деб баҳоланди. Бунда, қишлоқ хўжалиги ерларида сув тежовчи суғориш технологияларини қўллашга қаратилган талаб «юқори» (60-80%) ва «жуда юқори» (80-100%) даража мавжуд эмаслиги аниқланди.

Ушбу ҳолатни 28-жадвалда келтирилган кўрсаткичларнинг ўртача қиймати (X) ҳам тасдиқлайди. Демак, бугунги кунда қишлоқ хўжалиги ерларида томчилатиб (44%) ва ёмғирлатиб суғоришларни (21%) қўллашга бўлган талаб даражаси катта эканлигини кўрсатади.

28-жадвал

Қашқадарё вилоятида 2021-2023 йилларда қишлоқ хўжалиги ерларида сув тежовчи суғориш технологияларини жорий этиш параметрларини баҳолаш бўйича ўртача статистик таҳлилий маълумот

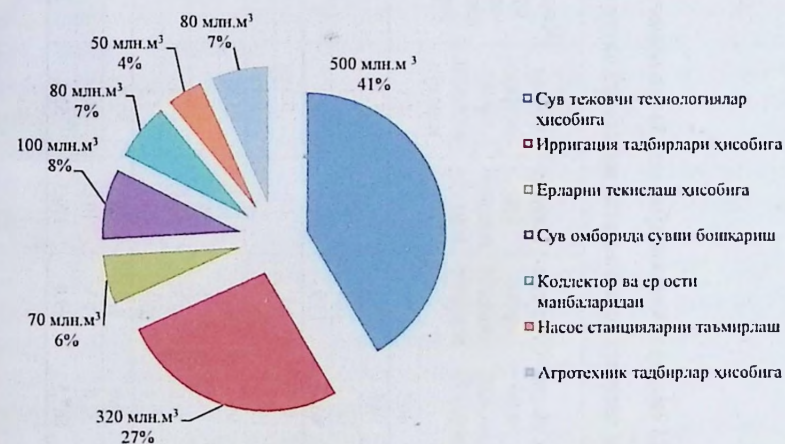
Сони, n = 11-12	Сув тежовчи суғориш технологиялар турлари					Сув тежовчи суғориш технологияларини қўллашга бўлган талаб даражаси баҳоси
	X	S	V	Sx	Snx	
Томчилатиб суғориш						
12	44,23	8,44	19,09	0,84	1,91	ўртача
Ёмғирлатиб суғориш						
12	21,03	7,38	35,12	0,74	3,51	кам
Дискретли (пульсар) суғориш						
11	4,73	1,34	28,38	0,13	2,84	жуда кам
Ерларни лазерли текислаш асосида суғориш						
12	15,48	8,43	54,47	0,84	5,45	жуда кам
Кўчма эгилувчан қувурлар ўрнатиш асосида суғориш						
11	16,31	5,93	36,39	0,59	3,64	жуда кам

Изоҳ: X – кўрсаткичларнинг ўртача қиймати; S – ўртача квадратик четлашми;

V – вариация коэффицентини; Sx – ўртача хатолик; Snx – ўртача нисбий хатолик.

Юқорида қайд қилинганларнинг исботи сифатида қишлоқ хўжалиги ерларида сув тежовчи суғориш технологиялари жорий қилиниши юзасидан математик-статистик таҳлиллarga кўра, энг минимал ва максимал кўрсаткичлари бўйича ўртача хатолик кўрсаткичлари ҳам <1 дан кам деб изоҳланади.

Бунда 2021-2023 йилларда 225 706 гектар ер майдонларига 3 054 млрд. кредит маблағлари эвазига қишлоқ хўжалигида сув тежовчи суғориш технологияларини жорий этиш ҳисобига жами 1 200,0 млн. м³ сув иқтисод қилинади ва бунинг натижасида сув ресурсларини тежалиши ҳисобидан 199,0 млрд. сўм, минерал ўғит тежалиши ҳисобидан 170,3 млрд. сўм, ёқилғи мойлаш материалларини тежалиши ҳисобидан 52,4 млрд. сўм, механизация харажатларини тежалиши ҳисобидан 31,4 млрд. сўм, ҳосилдорлик оширилиши ҳисобига 763,5 млрд. сўм миқдорида иқтисодий натижаларга эришилади ва жами самарадорлик 1 216,6 млрд. сўмни ташкил этади (16-расм, 29-жадвал).

16-расм. Қашқадарё вилоятида қишлоқ хўжалигида сув тежовчи суғориш технологияларини жорий этилиши ҳисобига иқтисод қилинадиган сув миқдори, млн. м³

Умуман юқоридагилардан кўриш мумкинки, қишлоқ хўжалик айланмасидан чикиб кетган экин ерларни қайтадан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарилишига жалб қилиш бўйича ишлаб чиқилган ер тузиш лойиҳаларини ўз вақтида амалга ошириш жуда муҳим ҳисобланади. Чунки, бунда сарфланадиган харажатлар 1-2 йилда қопланади, кўп миқдорларда қўшимча иш ўринлари яратилади ва бундай лойиҳаларни сув тежовчи технологиялар асосида тўлиқ жорий этилиши катта миқдорларда қўшимча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришга замин яратади.

Қашқадарё вилоятида 2021-2023 йилларда қишлоқ хўжалигида сув тежовчи сугорич технологияларини жорий этиш ҳисобига эришилаётган иқтисодий натижалар

№	Сув тежовчи технологиялар жорий этилган майдон, га	Кредит талаб этилади, млрд.сўм	Субсидия талаб этилади, млрд.сўм	Сув ресурсларини тежалаш, млрд.сўм	Минерал ўғит тежалаш, млрд.сўм	Ёқилг моёлаш материалларини тежалаш, млрд.сўм	Механизация харажатларини тежалаш, млрд.сўм	Ҳосилдорлик ошириши, ҳисобга	Жами самарадорлик, млрд.сўм
1	Ўзгир	12146	1643	46,7	10,7	2,8	1,7	41,1	65,5
2	Қарши	24672	333,8	94,8	21,8	5,7	3,4	83,5	133,0
3	Қосов	31525	426,6	121,2	27,8	7,3	4,4	106,6	169,9
4	Қамаш	16927	229,0	65,1	14,9	3,9	2,4	57,3	91,2
5	Қитоб	2361	31,9	9,1	2,1	0,5	0,3	8,0	12,7
6	Мирзиқор	27644	374,1	106,3*	24,4	6,4	3,9	93,5	149,0
7	Муборак	24770	335,2	95,2	21,8	5,8	3,5	83,8	133,5
8	Нитон	21686	293,4	83,3	19,1	5,0	3,0	73,4	116,9
9	Қасби	18466	249,8	71,0	16,3	4,3	2,6	62,5	99,5
10	Чирчиқ	22709	307,3	87,3	20,0	5,3	3,2	76,8	122,4
11	Шаҳрисабз	9519	128,8	36,6	8,4	2,2	1,3	32,2	51,3
12	Яккабоғ	13281	179,7	51,0	11,7	3,1	1,9	44,9	71,6
	Жами:	225706	3054,0	867,5	199,0	53,4	31,4	763,5	1216,6

ХУЛОСАЛАР

1. Ўзбекистон Республикасида сўнгги 30 йил давомида қишлоқ хўжалик ерларини, суғориладиган экин ерларини бошқа мақсадлар учун ажратилиши ҳисобига ҳар йили ўртача 5,1 минг гектар экин ерлари майдонларини қисқарганлиги ва аксинча, кўп йиллик дарахтзорлар ва бўз ерлар майдонлари кўпайганлиги аниқланди. 2021 йилда республика бўйича бўз ерлар майдони 1990 йилга нисбатан +21,5 минг гектарга, суғориладигани эса +32,0 минг гектарга ортиши жараёни кузатилиб, айнан экин ерлари ва суғориладиган экин ерлари ҳиссасига тўғри келиши аниқланди.

2. Қашқадарё вилоятидаги суғориладиган экин ер майдонларининг ўзгариши динамик тавсифга эга бўлиб, 2021 йилда 2004 йилга нисбатан суғориладиган экин турлари ерлари 374 626 гектардан 347 359 (-27 627 га) гектарга камайган ва аксинча вилоят аҳолиси сонининг мунтазам ўсиши кузатилиб, 2 378,5 минг нафардан 3 335,4 минг (+956,9 минг) нафарга ортган. Пировардида, аҳоли сонига нисбатан экин турлари ерларининг таъминланиш даража кўрсаткичи 0,16 гектардан 0,10 гектар (-0,06 га)га гектарга камайган.

3. Қашқадарё вилояти ер фондида сўнгги 30 йилда (1990-2021 йй.) қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган бўз ерлар майдони 69 469 гектарни ташкил этади. Ушбу ҳолатлар Ер фонди ↔ жамият ўртасида корелляцион боғлиқ ҳолда мазкур ерлардан самарали фойдаланишга ундайди.

4. ГАТ технологияларини қўллаш асосида ер тузиш лойиҳаларини битта туман кесимида ишлаб чиқиш учун турли мутахассислардан (ер тузувчи, тупроқшунос, агроном, иқтисодчи, мелноратор, ирригатор-гидротехник, геоботаник) бўлган ишчи гуруҳ 3 иш куни сарфланади, бунда анъанавий усулга нисбатан вақт сарфини 10 мартага қисқартиришга, асосийси, мазкур жараёнда инсон омилини камайтиришга эришилади.

5. Қашқадарё вилоятда ташкил этилган турли шаклдаги агрокластерлар тизими асосида 2021 йил қайтадан фойдаланишга киритилиши режалаштирилган жами 13 540 гектар ер майдондан амалда 7 296 гектарини қайтаришга эришилган. Бу жараёнда агрокластер тизимининг роли катта эканлигини кўрсатади. Фақат, жойларда пахта-тўқимачилик, ғаллачилик ва мева-сабзавотчилик каби агрокластерлар йўналишларига солиқ ва зарурий кредит

имтиёзларини жорий қилиш орқали уларни қишлоқ хўжалигига ерларини қайтариш ишига қатъий жалб қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

6. Ер тузиш лойиҳаларининг ижтимоий-иқтисодий, ташкилий хўжалик, техник-технологик ва экологик самарадорлиги кўрсаткичлари таҳлилига кўра, бир гектар лалми ер майдонини янгидан ўзлаштириб суғориладиган экин ер майдонига айлантириш харажатлари ҳисобига 24,1 гектар оборотдан чиққан ер майдонларини қайта ўзлаштиришга эришилди. Ушбу ҳолат ўз навбатида ер майдонларини қайта оборотга киритиш харажатлари қарийб 24 баробарга арзон тушишини исботлайди.

7. Вилоятнинг Нишон тумани «Туркменистон» массиви ҳудудидаги жами 197,81 гектар қишлоқ хўжалик оборотидан чиққан ер майдонларини лазерли ускуна ёрдамида текислаш ва реконструкция ишларини олиб бориш ҳисобига 13 та контурлар сони 7 тага қисқариб, 6 та контурларда жами ер майдони 208,23 гектар, шундан суғориладиган экин ер майдонлари 200,04 гектар, 8,19 гектар ариқ ва йўллардан иборат ер майдонларини лойиҳалаштирилди. Натижада, сув тежовчи технологияларни жорий этиш ҳисобига суғориладиган экин ер майдонини 28,9 гектарга кенгайтиришга ҳамда 40 та янги ишчи ўринлари яратилишига эришилди.

8. Қайта тикланадиган ва фойдаланишга киритиладиган ер майдонлари харитаси Қашқадарё вилоятидаги ердан фойдаланувчиларга 1:10 000 масштаби электрон рақамли хариталари оборотдан чиққан қишлоқ хўжалик ер турларининг аниқ ҳисобини юритишда ва улар тўғрисидаги маълумотлардан онлайн «Yer axborot tizimi «YAT» portalі»дан фойдаланиш тавсия этилади.

9. Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган бўз ерлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишни илмий асослаш (Қашқадарё вилояти мисолида) бўйича олинган маълумотлар ва ишлаб чиқилган тавсиялар ишлаб чиқариш амалиётидан ташқари Олий ўқув юртларининг ўқув-услубий ҳамда илмий-тадқиқотлари жараёнида «Ер тузиш», «Ер тузишни лойиҳалаш», «Ер кадастри» ва «Ер мониторинги» каби фанларидан маъруза ва амалий машғулотлар ўтказишда жорий қилиш ва ундан кенг фойдаланиш учун тавсия этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Тошкент: «Ўзбекистон НМИУ», 2019. - 78 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. - Тошкент: «Адолат», 2018. - 160 б. (Мазкур расмий нашр 2018 йил 1 августгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан нашр этилган).

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июндаги «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида» ПФ-5742-сон Фармони. - 46 б.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 декабрдаги «Қишлоқ хўжалигида сувни тежайдиган технологияларни жорий этишни янада жадал ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4919-сон қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентини Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 14 январдаги Вазирлар Маҳкамасининг «Мамлакатимизни 2016 йилдаги ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган кенгайтирилган мажлиси»даги маърузаси. - Тошкент: «Халқ сўзи» газетаси, 2017 йил 16 январь.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 24 мартдаги «Қашқадарё вилоятида фойдаланишдан чиққан ерларни 2021-2023 йилларда ўзлаштириш ва ҳудудларни экспортбоп маҳсулот етиштиришга мослаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 154-сон қарори. - Тошкент, 2021. - 5 б.

7. Ўзбекистон Республикасининг Ер фонди. Статистик тўплам. - Тошкент: Кадастр агентлиги, 2021. - 92 б.

8. Ўзбекистон Республикаси «Ер ресурсларининг ҳолати бўйича миллий ҳисобот». - Тошкент: Давергеодезкадастр, 2021. - 35 б.

9. Ўзбекистон Республикаси «Ер ресурсларининг ҳолати тўғрисида миллий ҳисобот». - Тошкент: Давергеодезкадастр, 2018. - 103 б.

10. Аvezбаев С., Волков С.Н. Ер тузишни лойиҳалаш. - Тошкент: «Янги аср авлоди», 2004. - 280 б.

11. Бабажанов А.Р., Рўзибоев С.Б., Мажитов Б.Х. Ердан фойдаланиш асослари. - Тошкент: ТИҚХММИ, 2018. - 170 б.

12. Волков С.Н. Вовлечение неиспользуемых земель сельскохозяйственного назначения в хозяйственный использование // Журнал «Землеустройство, кадастр и мониторинг земель». - Москва, 2012. №2. - С. 5-10.

13. Волков С.Н. Опыт землеустройство на землях сельскохозяйственного назначения в США и Канада. - Москва: «ГУЗ», 2012. - 122 с.

14. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. - Москва: Изд-во «Агропромиздат», 1985. - 351 с.

15. Тураев Р.А., Парпиев Ғ.Т., Хожиев Қ.М. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар мониторингини юритиш методологияси. - Тошкент: «Zilol buloq» нашриёти, 2020. - 52 б.

16. Тураев Р.А. Ер мониторинги // Ўқув қўлланма. - Тошкент: "Lesson Press" нашриёти, 2022. - 160 б.

II. Монография, илмий мақола, патент, илмий тўпламлар

17. Абдуллаев А.Х., Инамов Б.Н. Яроқсиз ҳолга келган экин ерларини қайта тиклаш масалалари // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsiyon jurnali. - Toshkent, 2020. - №1. Б. - 18-22.

18. Абулқосимов Ҳ.П., Абулқосимов М.Ҳ. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ерларидан унумли фойдаланиш масалалари // «Иқтисод ва молия» журнали. - Тошкент, 2015. - №9. - Б. 10-16.

19. Аvezбаев С.А. Организация рационального использования земельных ресурсов и значение землеустройства // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2019. - №2. - В. 15-16.

20. Аvezбаев С.А., Шарипов С. Ер турларини яхшилаш ва унумдорлигини ошириш бўйича ер тузиш тадбирлари // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2020. - №2. - В. 2-4.

21. Бабажанов А.Р. Ҳолати бузилган суғориладиган экин ерларини қишлоқ хўжалигига қайтариш ва қайта тиклашнинг муҳим ташкилий масалалари // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2021. - №4. - В. 69-70.

22. Бабажанов А.Р., Инамов Б.Н. Суғориладиган ерлардан мақсадли ва самарали фойдаланишга қаратилган давлат тадбирларининг илмий-амалий қирралари // 2019 йил 22-23 апрель

«Халқаро ер куни» муносабати билан «Ер ресурсларини бошқариш ва муҳофаза қилишда инновацион ёндашувлар: муаммо ва креатив ечимлар» мавзусида республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. - Тошкент: ТИҚХММИ, 2019. - Б. - 46-49.

23. Бабажанов А.Р., Садуллаев С.Н. Ҳолати бузилган экин ерларини қишлоқ хўжалигига қайтариш ва қайта тиклашнинг муҳим ташкилий тадбири // «Agroiqtisodiyot» илмий-амалий агроиктисодий журнал (Махсус сон). - Тошкент, 2020. - Б. 122-124.

24. Волков С.Н., Липски С.А. Вовлечение неиспользуемых земель сельскохозяйственного назначения в хозяйственный оборот // Журнал «Землеустройство, кадастр и мониторинг земель». - Москва, 2017. - №2. - С. 2.

25. Волков С.Н. Землеустроительное обеспечение реализации государственных программ и приоритетных национальных проектов по развитию АПК и других отраслей экономики. - Москва.: «ГУЗ», 2017. - 71 с.

26. Волков С.Н. Землеустройство. Землеустройство за рубежом / Учебники и учебные пособия для студентов высших учебных заведений. Том 7. - Москва.: «Колос», 2005. - 425 с.

27. Волков С.Н. Основные направления использования земель сельскохозяйственного назначения в Российской Федерации. - Москва: «ГУЗ», 2018. - 181 с.

28. Инамов Б.Н., Бабажанов А.Р. Ер ресурсларидан оқилона фойдаланишни ташкил этишда инновацион ёндашув // «Agroilm» «O'zbekiston qishloq va suv xo'jaligi» jurnali ilmiy ilovasi. - Toshkent, 2019. - №3(59). - В. 87-88.

29. Инамов Б.Н., Бабажанов А.Р. Ерларни инвентаризация қилишда хорижий тажрибалар // Хоразм Маъмун Академияси ахборотномаси. - Хива, 2020. - №2020-6/1. - Б. 78-82.

30. Инамов Б.Н., Бабажанов А.Р. Экин ер майдонларидан унумли фойдаланишда ер тузиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш (Навоий вилояти мисолида) // Монография. - Тошкент, 2022. - 103 б.

31. Липски С.А. О неотложных организационно-правовых мерах по вовлечению неиспользуемых сельскохозяйственных угодий в хозяйственный оборот // Журнал «Землеустройство, кадастр и мониторинг земель». - Москва, 2016. - №9. - С. 5-10.

32. Липски С.А., Хлыстун В.Н. Правовые аспекты вовлечения в хозяйственный оборот неиспользуемых и не востребовавшихся

земель сельскохозяйственного назначения / Монография. - Москва, 2020. - 296 с.

33. Малышкина И.А. Вовлечение в хозяйственный оборот неостребованных земельных долей и неиспользуемых земельных участков. - Москва, 2016. - 272-278 с.

34. Мукумов А., Хужакелдиев К. Ерларни муҳофаза қилишда ер тузишнинг роли // «Agroiqtisodiyot» илмий-амалий агроиктисодий журнал (Махсус сон). - Тошкент, 2020. - Б. 119-121.

35. Нарбаев Ш.К., Неъматов И.Н. Қашқадарё вилоятининг қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш ҳолати ва муаммолари // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2021. - №3. - В. 25-26.

36. Тўраев Р.А. Ведение мониторинга земель // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2021. - №4. - В. 46-53.

37. Тўраев Р.А. Ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишда ер мониторингини юритишнинг аҳамияти // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2021. - №2. - В. 42-45.

38. Тўраев Р.А. Қишлоқ хўжалиги ерлари мониторингини юритиш // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2020. - №3. - В. 32-35.

39. Тўраев Р.А. Қишлоқ хўжалик ерларининг комплекс мониторингини такомиллаштириш // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi» jurnali «Agroilm» ilovasi. - Toshkent, 2020. - №5[68]-son. - В. 117-119.

40. Тўраев Р.А., Ташбаева Х.Х. Ер ҳисоби юритишнинг қишлоқ хўжалигида аҳамияти // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2020. - №2. - В. 19.

41. Усмонов Ж.З., Аликулов Ф.Н. Мелиоратив ҳолати қониқарсиз ерлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш // ҚарДУ Хабарлари илмий назарий, услубий журнал. - Қарши, 2019. - Б. 135-139.

42. Усмонов Ж.З., Аликулов Ф.Н., Якубов А.Д. Мелиоратив ҳолати қониқарсиз ерлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш // Ўзбекистон Географияси жамияти Х-съезди материаллари тўплами. - Тошкент, 2019. - Б. 163-168.

43. Усмонов Ж.З. Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган ерлардан фойдаланиш самарадорлигини

ошириш, // Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Фарғона давлат университети томонидан ташкил этилган «Ҳозирги замон тупроқшунослик ва деҳқончилик муаммолари» мавзусидаги Республика илмий анжумани материаллари тўплами (2019 йил 16 октябрь). - ФарДУ, 2019. - Б. 189-193.

44. Усмонов Ж.З., Аликулов Ф.Н. Сугориладиган ерлардан фойдаланиш самарадорлигига таъсир этувчи айрим омиллар таҳлили ва уларнинг ечимлари // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2020. - №2. - В. 46-49.

45. Усмонов Ж.З., Баҳодиров З.А., Ҳожиев Қ.М. Геоахборот тизими технологиялардан фойдаланган ҳолда тупроқ хоссаларини хариталаш // ҚарДУ Хабарлари илмий-назарий, услубий журнал. - Қарши, 2019. - Б. 141-144.

46. Усмонов Ж.З., Ниёзов К.Х., Инамов Б.Н., Абдуллаева М.Т. Ҳолати ёмон қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиққан ерларни қайтаришга доир айрим мулоҳазалар // «Озиқ-овқат хавфсизлиги: Миллий ва глобал омиллар» (Food Security: National and Global Drivers) мавзусидаги III-Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. - Самарқанд, 2021. - Б. 287-289.

47. Хужакелдиев К.Н. Методика установления состава и площадей угодий в условиях ирригационной эрозии // «Ўзбекистонда агроэкология ва тупроқ эрозияси муаммолари» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. - Қарши, 2005. - Б. 90-92.

48. Хужакелдиев К.Н. Эрозионное районирование территории Кашкадарьинской области // «Ўзбекистонда агроэкология ва тупроқ эрозияси муаммолари» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. - Қарши, 2005. - Б. 92-94 б.

49. Хужакелдиев К.Н. Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда тупроқни эрозиядан сақлашга қаратилган тадбирлар // Жиззах политехника институтининг 20 йиллигига бағишланган «Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш муаммолари» мавзусидаги IV-Республика илмий-техник конференцияси материаллари тўплами. - Жиззах, 2012. - Б. 161-163.

50. Хужакелдиев К.Н. Ер тузиш лойиҳаларида эрозияга қарши тадбирларни қўллаш масалалари // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2021. - №2.

- В. 90.

51. Хўжакелиев К.Н. Ерларни муҳофаза қилишда ер тузишнинг роли // «O'zbekiston zamini» ilmiy-amaliy va innovatsion jurnal. - Toshkent: «O'zdavyerloyiha» DILI, 2020. - №4. - В. 78-80.

III. Фойдаланилган бошқа адабиётлар

52. Абдуллаев А.Х. Ўзбекистон суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати ва уларни яхшилаш. - Тошкент: «Университет», 2018. - 83 б.

53. Аvezбаев С.А., Волков С.Н. Ер тузиш иқтисоди. - Тошкент: «Янги аср авлоди», 2005. - 120 б.

54. Бабажанов А.Р., Раҳмонов Қ.Р., Ғофиров А.Ж. Ер кадастри / Ўқув қўлланма. - Тошкент: «Ўлпон», 2014. - 204 б.

55. Базаров А.К. Экономические и методологические основы системного землепользования Узбекистана в рыночных условиях: на материалах орошаемых земель Республики: автореф. дисс. ... д-ра экон. наук. Москва, 2009. - 38 с.

56. Варламов А.А. Земельный кадастр. Оценка земель. Том 4. - Москва: Изд-во «КолосС», 2006. - 462 с.

57. Варламов А.А., Гальченко С.А. Государственный кадастр недвижимости // Под ред. Варламова А.А. - Москва: «КолосС», 2012. - 679 с.

58. Махсудов Б.Ю., Тураев Р.А., Парпиев Ғ.Т., Тошпўлатов С.А. Ер ахборот тизимларини яратиш (Корея Республикаси тажрибаси) / Илмий-оммабоп нашр. - Тошкент, «Fan Ziyosi», 2021. - 27 б.

59. Ниязметов Д., Руденко И. Энергобиохилмахиллик ахборот бюллетени. - Тошкент, 2013. - №4. - Б. 3-5.

60. Тураев Р.А. Суғориладиган ерлар мониторингини юритиш методологиясини такомиллаштириш: Т.ф.д. (DSc) ... дисс. автореферати. - Тошкент, 2021. - 66 б.

61. Хўжакелиев К.Н. Эрозияга учраган ҳудудларда ер тузишни такомиллаштириш (Қашқадарё вилояти материаллари мисолида): Т.ф.ф.д. (Phd) ... дисс. автореферати. - Тошкент, 2020. - 19 б.

62. Abdullaev T.M., Turaev R.A., Inamov B.N., Abdullaeva M.T. The benefits of using modern technology in monitoring agricultural land // International journal of research culture society issn: 2456-6683 Volume - 3, Issue - 10, Oct - 2019 Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Scientific Journal Impact Factor: 4.526., Publication Date: 31/10/2019. - P. 157-158.

63. Babajanov A.R., Inamov B.N. Issues of involvement in circulation of unused agricultural lands in Uzbekistan // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. Volume 614. - Tashkent, 2020. DOI:10.1088/1755-1315/614/1/012131, SCOPUS.

64. Inamov B.N. Introduction of an automated information system of arable land conservation based on innovative technologies // «Sustainable Agriculture» Scientific and technical journal // TIQXMMI. - Toshkent, 2020. - № 4 (8).2020. - B. 10-12.

65. Inamov B.N., Musurmonqulov Z.Sh. Improving the use of agricultural land // «Agrokimyo himoya va o'simliklar karantini» jurnali. - Toshkent, 2020. - №5. - B. 141-142.

66. Ruzmetov M.I., Turayev R.A., Hakimov B.B., Sherqulov F.H. «Yer axborot tizimi «YAT» portal» dasturi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Intellectual mulk agentligi. O'zbekiston Respublikasi dasturiy mahsulotlar davlat reestrda 2021-yilning 21-iyunida Toshkent shahrida ro'yxatdan o'tkazilgan. Guvohnoma №DGU 11540.

67. Turayev R.A., Ruzmetov M.I., Davronov O.O., Sharopov R.N. «Qishloq xo'jaligida tovar ishlab chiqaruvchilarning qishloq xo'jaligi ekin yerlarini normativ qiymatini aniqlash» dasturi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Intellectual mulk agentligi. O'zbekiston Respublikasi dasturiy mahsulotlar davlat reestrda 2021-yilning 21-iyunida Toshkent shahrida ro'yxatdan o'tkazilgan. Guvohnoma №DGU 11541.

68. Turayev R.A., Tashbaeva Kh.H. Earth account in Uzbekistan over years: yesterday and today // «Europe, Science and We» International scientific and practical conference. - Praha, Czech Republic, 2020. - P. 14-17.

69. Usmonov J.Z. Improvement Of Efficiency Of Use Of Lands With Unsatisfactory Meliorative Condition // International Journal Of Research Culture Society, ISSN:2456-6683, Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal, 2019. - P. 179-182.

70. Usmonov J.Z. Efficiency of implementation of new innovative technologies in the use of land and water resource // International Conference: «Prospects for the introduction of innovative technologies in the development of agriculture» published by research support center., 2021. - P. 601-606.

<https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1386>

71. FAO AQUASTAT. 2021. FAO's global information system on

water and agriculture [Cited 23 February 2021].

www.fao.org/aquastat/en/

72. <https://geographyofrussia.com/zemelnye-resursy> Земельные ресурсы.

73. <http://www.fao.org>. Землепользование в сельском хозяйстве в цифрах.

74. www.baseref.ru правление использованием земель сельскохозяйственного назначения в новых условиях.

75. www.fao.org/publications Земельные ресурсы мира.

76. www.kadastr.ru Управление мониторинга земель, землеустройства и территориального планирования.

77. www.landkadastr.com/

78. www.lex.uz.

79. www.ziynet.uz.

80. <http://www.agro.uz/>

81. <https://gov.uz/uz>

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ОБОРОТИДАН ЧИҚИБ КЕТГАН ЭКИН ЕРЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ	5
1.1-§. Сугориладиган ерларни қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетиш сабаблари ва уларнинг илмий ечимлари ҳусусида	5
1.2-§. Ҳолати бузилган ерларни тиклаш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича хорижий тажрибалар	15
1.3-§. Фойдаланилмаётган ерларни қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришга киритишнинг асосий тамойиллари	23
II БОБ. ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА СУГОРИЛАДИГАН ЕРЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ТАҲЛИЛИ	33
2.1-§. Қашқадарё вилоятининг ер фонди ва ундан фойдаланиш ҳолати .	33
2.2-§. Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар тасарруфидаги ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетган ерлар таҳлили ..	42
2.3-§. Экин ер майдонларининг ҳолатини ёмонлашишга олиб келувчи асосий омиллар ва прогноз кўрсаткичлар	52
III БОБ. ҲОЛАТИ ЁМОНЛАШИБ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ОБОРОТИДАН ЧИҚИБ КЕТГАН БЎЗ ЕРЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ	60
3.1-§. Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган бўз ерларни қайтадан оборотга киритишда картографик таъминотнинг роли	60
3.2-§. Ҳолати ёмонлашиб қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ерларни қайтариш ва фойдаланиш самарадорлигини оширишда агрокластерларнинг роли	73
3.3-§. Қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетган ер майдонларини қайтаришда ер тузиш лойиҳаларининг ижтимоий-иқтисодий, ташкилий хўжалик, техник-технологик ва экологик самарадорлиги	78
ХУЛОСАЛАР	99
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	101

УСМОНОВ ЖАСУР ЗИЁДИЛЛАЕВИЧ

**ҲОЛАТИ ЁМОНЛАШИБ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ОБОРОТИДАН
ЧИҚИБ КЕТГАН БЎЗ ЕРЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ
(Қашқадарё вилояти мисолида)**

МОНОГРАФИЯ

Босишга рухсат этилди 27.01.2023.

Бичими 60x84^{1/16}. Times New Roman
гарнитурда рақамли босма усулида чоп этилди.

Шартли босма табоғи 6,8.

Адади 100 нусха. Буюртма № 30-12.

Tel: (99) 832 99 79; (99) 817 44 54

«IMPRESS MEDIYA» MCHJ босмахонасида чоп этилди
Манзил: Тошкент ш., Қушбегни кўчаси, 6 уй.

reub d023u

ISBN 978-9943-9034-2-5

9 789943 903425